
2.Смуга катастрофічних поразок

План “Барбаросса” Майже одразу після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад керівництво вермахту дістало від А.Гітлера вказівку розглядати окуповану Польщу “як район зосередження для майбутніх німецьких операцій”. Начальник генерального штабу головнокомандування армії (ОКХ) генерал Ф.Гальдер зареєстрував цю вказівку у своєму славнозвісному щоденнику 18 жовтня 1939 року. Гітлер особливо підкреслив, що потрібно тримати в порядку залізниці і шосейні дороги, які вели з Німеччини через Польщу до Радянського Союзу¹.

Приблизно через місяць, 23 листопада, рейхсфюрер зустрівся з генералами вермахту, щоб обговорити план розгрому Франції і Великої Британії, які наважилися протистояти німецькій військовій машині після нападу на Польщу. Основний мотив, що прозвучав у цій промові, зводився до такої тези: “Ми зможемо протистояти Росії лише тоді, коли здобудемо свободу на Заході”². Боротьба на два фронти означала поразку, що підтверджувалося досвідом Першої світової війни.

Й.Сталін розумів, що він матиме вільну руку у власній “зоні інтересів” (висловлюючись мовою пакту Ріббентропа-Молотова) тільки під час війни у Західній Європі. Тому він поспішав реалізувати вигоди становища, коли у Гітлера були зв’язані руки. Небезпеку німецьких завоювань в Європі для самого Радянського Союзу він недооцінював.

В.Черчілль зробив спробу відкрити очі радянському диктатору і терміново направив британським послам в Москву одного з лідерів лівого крила лейбористської партії С.Кріппса. 1 липня 1940 р. відбулася його майже тригодинна бесіда з Сталіним і Молотовим. Особистий представник Черчілля переконував Сталіна у необхідності нормалізувати відносини з Великою Британією. Однак ця відчайдушна спроба відвернути формально нейтральний Радянський Союз від фактично союзницьких відносин з Третім рейхом виявилася безрезультатною. Оцінюючи хід холодної бесіди, Кріппс доповів в Лондон: “радянський лідер не зробить нічого такого, що могло б тепер відкрито викликати різке незадоволення Німеччини, і не буде розривати свою угоду з нею”³. Повпреда СРСР в Лондоні І.Майського Молотов проінформував про цю бесіду тільки через два тижні. В інформації наркома підкреслювалося, що Сталін, на відміну від Черчілля, не бачить загрози у поглиненні Німеччиною європейських держав. Одночасно Молотов за вказівкою Сталіна передав Шуленбургу пам’ятку записку з описом змісту цієї конфіденційної бесіди⁴. Цілком очевидно, що в Радянському Союзі вже вважали, що Велика Британія не відіграватиме будь-якої ролі в майбутніх подіях, і з нею не варто рахуватися.

Непрофесіонали і навіть вчені-історики у багатьох країнах нерідко оцінюють плани й рішення дійових осіб на європейській шахівниці 1939-1945 рр. з урахуванням того, що сталося потім. Звичайно, вони мудріші, ніж учасники подій, але – “заднім умом”. Знаючи про те, що у 1944 р. в Європі відкрився другий фронт проти Німеччини, вони можуть скільки завгодно збиткуватися над діями А.Гітлера в 1940-1941 рр. Справді, коли Гітлер втягнув Третій Рейх у самовбивчу війну на два фронти, він сам собі підписав смертний присуд. Але фюрер зовсім не розраховував воювати з Радянським Союзом аж до 1944 р.

Так само можна таврувати Сталіна за те, що він не прислуховувався до

порад В.Черчілля і повідомлень власної агентури, які недвозначно свідчили про підготовку нападу. Сталін не вірив у можливість блискавичної перемоги Німеччини, оскільки СРСР мав істотну перевагу в людських ресурсах та озброєннях. Тому він вважав, ставлячи себе на місце Гітлера, що той не дасть втягнути себе у війну на два фронти. Адже цього не міг дозволити собі будь-який, навіть дуже попередній або авантюрний діяч, А.Гітлер, як вождь цілком точно знав, не був ні першим, ні другим. Так Гітлера портретувала тільки тогочасна радянська преса в суто пропагандистських цілях.

Слід вказати, що війну з радянським Союзом Гітлер розглядав як завдання скоріше тактичне, ніж стратегічне. Його далекосяжні розрахунки мали на меті встановлення “нового порядку” в усій Європі і навіть досягнення світового панування. Навпаки, Сталін розглядав війну з Німеччиною як завдання скоріше стратегічне, ніж тактичне. Він розраховував зберігати нейтралітет у Другій світовій війні так довго, як це було потрібно для виснаження сил обох воюючих сторін. Сталін сподівався виступити у слушний час на стороні противників Гітлера, яких він зневажав, а тому зовсім не боявся. На його переконання, диктаторська влада була більш ефективною, ніж влада демократична, тому що тільки вона давала можливість максимальної концентрації людських та матеріальних ресурсів на цій війні.

Розглянемо тепер ситуацію, в якій діяли керівники Радянського Союзу й Німеччини у 1940-1941 рр. Коли була розгромлена Франція, а британська армія врятувалася втечею через Ла-Манш, Гітлер мав два варіанти дій: або продовжувати війну з Великою Британією (у перспективі – і з Сполученими Штатами), або напасти на Радянський Союз. Це друге рішення здавалося парадоксальним тільки у світлі наступних подій. Тоді ж воно не було позбавлене логіки.

Після вересня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом проліг спільний кордон. Укладенням союзницьких відносин з Фінляндією, Угорщиною, Румунією і Болгарією Третій рейх здобув можливість планувати напад на СРСР в будь-яких точках від Північної Європи до Чорного моря. Переможний вермахт повинен був діяти, а в ситуації, що склалася, він залишався бездіяльним.

Вторгнення у Велику Британію через Ла-Манш при пануванні британського флоту на морях було нездійсненним. В усякому разі, воно вимагало тривалої підготовки, розтягнутої на роки. Тим часом Велика Британія відставала від Німеччини в галузі озброєнь не менше, ніж на два роки. Висадити свою армію в Європі вона могла тільки спільно з США, які відставали від Німеччини в мобілізації промисловості щонайменше на три роки. Отже, ніщо в Європі не загрожувало Гітлеру приблизно три роки. Звичайно, він міг за цей час підготувати вторгнення у Велику Британію. Але тоді він опинявся вічно-віч з уже відмобілізованою англо-американською армією, маючи в тилу Червону армію, яка стрімко нарощувала свій потенціал.

Ступінь мобілізації промисловості був вагомим чинником у війні, але більше значення мав загальний обсяг матеріальних та людських ресурсів. За цим показником демократичні країни Заходу мали колосальну перевагу над Німеччиною. Коли б між нами розгорнулася тривала війна, цей чинник почав би відігравати свою роль, так само як у Першій світовій війні.

Отже, щоб ліквідувати радянську загрозу і зрівнятися у перспективі за матеріальними ресурсами з англо-американським блоком, Гітлер повинен був знищити Радянський Союз за порівняно невеликий відрізок часу між поразкою англо-французьких військ під Дюнкерном і досягненням повної відмобі-

лізованості своїх противників на Заході. Розгром Радянського Союзу забезпечував фюреру контроль над євразійським континентом і змичку з союзником на далекому Сході – Японією.

Задуми Гітлера навіть випереджали його дії. Заступник начальника оперативного управління у верховному командуванні вермахту (ОКВ) полковник В.Варлімонт свідчив, що його безпосередній начальник генерал Йодль сповістив на нараді про намір Гітлера напасти на СРСР навесні 1941 р. Ця нарада відбулася 29 липня 1940 р., ще до закінчення війни у Франції. Тижнем раніше Гітлер наказав головнокомандуючому армією В.Браухічу підготуватися до наступу в Росії. Генеральний штаб ОКХ, як доповів тоді Браухіч фюреру, вже мав певні напрацювання. Передбачалося, зокрема, що кампанія на Сході триватиме від чотирьох до шести тижнів, а для поразки Червоної армії вистачить 100 німецьких дивізій⁵.

Після цього робота над планом нападу на Радянський Союз в генеральному штабі ОКХ не припинялася. 15 грудня 1940 р. Гальдер і Браухіч протягом чотирьох годин доповідали Гітлеру про її підсумки. Фюрер схвалив основну ідею своїх генералів: силами 120-130 дивізій розгромити і знищити Червону армію протягом однієї весняно-літньої кампанії 1941 р.⁶ Після внесення невеликих корективів він підписав 18 грудня 1940 р. директиву верховного командування вермахту № 21 і дав їй кодову назву – “Барбаросса”.

За планом “Барбаросса” наступ вермахту мав здійснюватися одночасно на трьох стратегічних напрямках: північному (Прибалтика і Ленінград), центральному (Білорусія і Москва) і південному (Україна). В лютому 1941 р. в Румунії, яка межувала з Україною, було зосереджено 680 тис. німецьких солдатів⁷.

Поразка італійських військ у Греції змусила Гітлера звернути увагу на район Егейського моря. Він побоювався, що дислоковані в Лівії англійські війська висадяться в районі Салонік, як під час Першої світової війни. В ніч на 28 лютого німецькі війська переправилися через Дунай з Румунії в Болгарію. Болгарія змушена була приєднатися до осі Берлін-Рим-Токіо.

Правлячі кола Югославії виявилися такими ж поступливими. 25 березня югославський прем'єр Ю.Цветкович з санкції принца-регента Павла підписав у Відні в присутності Гітлера та Ріббентропа угоду про приєднання до держав осі. Однак через два дні у Белграді відбулося повстання, в результаті якого правлячий режим було скинуто. Гітлер негайно скликав нараду в імперській канцелярії, де оголосив про свій намір знищити Югославію. У зв'язку з непередбаченою кампанією на Балканах початок операції за планом “Барбаросса” було пересунуто на більш пізній строк – в межах чотирьох тижнів. За директивою № 21 початок воєнних дій намічався на 15 травня 1941 р. Тим самим сприятливі, до настання осіннього бездоріжжя, строки наступу скорочувалися на місяць. Вермахт мусив тепер здійснювати блицкриг, який чекали від нього, за три місяці замість чотирьох. Зважаючи на те, що дії гітлерівської армії мусили розгортатися на величезному просторі Європейської частини СРСР, скорочення сприятливого для наступу строку ускладнювало й без того нелегкі завдання німецьких генералів.

30 квітня, коли вермахт завершив захоплення Югославії і Греції, Гітлер призначив нову дату початку операції “Барбаросса” – 22 червня 1941 р.

Сили сторін Воюючи з осені 1939 р., Німеччина постійно нарощувала свої збройні сили за рахунок мобілізації. У середині 1941 р. вона мала у збройних силах 7,3 млн. солдатів і офіцерів, до 72 тис. артилерійських гармат та мінометів, 5,6 тис. танків, 5,7 тис. бойових літаків⁸.

Для військових дій проти СРСР призначалося близько 70 відсотків збройних сил – 156 дивізій, у тому числі 17 танкових і 14 моторизованих. З п'яти повітряних флотів на Східний фронт виділялося три повністю і один частково. Всього на східних кордонах Німеччини і в країнах-сателітах для нападу було підготовлено 4,1 млн. солдатів і офіцерів, 40,5 тис. гармат, 4,2 тис. танків, понад 3,6 тис. бойових літаків і 159 кораблів⁹.

Разом з Німеччиною до нападу на СРСР готувалися армії Фінляндії, Угорщини і Румунії. З врахуванням їх збройного потенціалу збройні сили вторгнення налічували близько 5 млн. осіб, 182 дивізії і 20 бригад, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків і САУ, понад 4,3 бойових літаків і 246 кораблів¹⁰.

Гітлер тримав дату нападу в таємниці від своїх союзників (за винятком тих, хто мав спільний кордон з СРСР). Коли напад став фактом, дуче Б. Муссоліні та керівники маріонеткових урядів Словаччини і Хорватії поспішили спрямувати на Східний фронт свої війська. Італія виділила в армії вторгнення експедиційний корпус у складі трьох дивізій, Словаччина – корпус з двох дивізій, Хорватія – посилений полк¹¹.

Хоч Радянський Союз не воював, списковий склад РСЧА і ВМФ збільшився з 2028,4 тис. на січень 1939 р. до 4826,9 тис. осіб на 22 червня 1941 р.¹². В сухопутних військах налічувалося 303 дивізії, у тому числі 61 танкова і 31 моторизована. Всього у Збройних силах було 118 тис. гармат і мінометів, 18,7 тис. танків і САУ, 16 тис. бойових літаків¹³. За чисельністю особового складу Червона армія поступалася вермахту, що не було дивним: в країні ще не здійснювалася загальна мобілізація. Однак за кількістю дивізій (понад 80 знаходилося у стадії формування), гармат, танків і літаків вона не мала рівних у світі.

Чому ж головнокомандуючий сухопутними військами вермахту генерал-фельдмаршал В. Браухіч заявляв у липні 1940 р., як уже вказувалося, що кампанія на Сході триватиме від чотирьох до шести тижнів, і не більше? Навіщо він повторив це твердження у бесіді з Гітлером 30 квітня 1941 р., причому навіть скоротив прогнозований строк розгрому Червоної армії до чотирьох тижнів?¹⁴ Чому начальник штабу 4-ої армії полковник Г. Блюментрит у доповіді, підготовленій до наради вищого командного складу сухопутних військ, 9 травня 1941 р. писав: “Ми зустрінемося з упертими боями впродовж 8-14 днів, а потім успіх не змусить себе чекати”¹⁵.

Віру в те, що війна з Радянським Союзом буде короткотривалою і завершиться блискавичною перемогою, поділяли разом з рейхсфюрером майже всі німецькі генерали. Той, хто не поділяв її, здебільшого мовчав, щоб на його голову не впав гнів імпульсивного рейхсфюрера. Слід вважати, що ця віра ґрунтувалася не стільки на презирстві до противника (хоча після ганебної радянсько-фінської війни Червона армія багатьма у світі сприймалася як “колос на глиняних ногах”), скільки на оцінці власних можливостей. Чи була ця оцінка завищеною? Результати кампанії 1940 р. на Заході з усією очевидністю свідчили про високий бойовий дух і майстерність солдатів та офіцерів вермахту, ефективність німецької військової техніки і блискучі якості генералітету. Катастрофічна поразка французької армії особливо вражала у порівнянні з її

упертим, роками здійснюваним протистоянням кайзерівському рейхсверу під час Першої світової війни. Проте гітлерівський вермахт ще мав довести свою перевагу над Червоною армією на полі бою.

У першій половині 1941 р. по обидві сторони кордону між СРСР і Німеччиною та її союзниками зосередилася колосальна, ніколи не бачена в світі військова сила. Висотуючи з своїх суспільств усі можливі ресурси, тоталітарні держави готові були боротися між собою до останнього солдата. Генштабівські генерали обох сторін не сумнівалися в тому, що рано чи пізно друзі-вороги зійдуться між собою в жорстокій боротьбі.

Отже, чинник раптовості першого удару у стратегічному сенсі слова не існував. Інша річ, що день або навіть місяць початку війни не можна було передбачити з повною достовірністю. Обидві сторони у відносинах між собою здійснювали активну дезінформацію, не жалкуючи величезних коштів на надання реальності відповідним заходам. За цих умов навіть переконливі розвідувальні дані було неможливо відрізнити від дезінформації.

У Німеччині підготовка до війни все більше ставала секретом Полішинелля. Надто важко було зберігати у таємниці підготовку вторгнення такого масштабу. Ілюстрацією може стати телеграма Ф.Шуленбурга в МЗС Німеччини, відправлена 2 травня 1941 р. “Я і вищі чини мого посольства, - повідомляв він, - постійно боремося з чутками про неминучий німецько-російський військовий конфлікт... Майте на увазі, що спроби заперечити ці чутки тут, у Москві, залишаються наперед неефективними, якщо вони безперервно надходять сюди з Німеччини, і якщо кожний прибуваючий в Москву або проїжджаючий через Москву не тільки привозить їх, але може навіть підтвердити ці чутки посиленням на факти”¹⁶.

Не підлягає сумніву, що Сталін і Гітлер з 1939 р. вели складну гру, стараючись використати один одного у власних інтересах. Тепер ми можемо сказати, що тактична перемога у такій грі залишилася за Гітлером, а стратегічна – за Сталіним. Переконаність Сталіна у тому, що Гітлер не стане на самовбивчий шлях, який провадив у перспективі до війни на два фронти, обернулася тактичним програвом. Несвоєчасне або недостатнє реагування на загрозу вторгнення істотно знецінювало перевагу, що її мали з’єднання Червоної армії в живій силі і техніці у прикордонних округах.

Славнозвісна заява ТАРС, яку 13 червня 1941 р. оприлюднило московське радіо, вважається в історичній літературі зразком недалекоглядності радянських керівників. Останні спростовували в ній чутки про радянсько-німецьку війну, яка нібито мала спалахнути у недалекому майбутньому. Як вказувалося у заяві, “перебазування німецьких військ, що звільнилися від операцій на Балканах, у східні та північно-східні райони Німеччини пов’язане, слід вважати, з іншими мотивами, які не торкаються радянсько-німецьких відносин”¹⁷. Таке твердження з багатозначним додатком “слід вважати” адресувалося прямо до керівників Третього рейху. Сталін бажав почути, що Німеччина солідаризується з заявою ТАРС. Однак німецькі чиновники всіх рангів не відгукнулися на заяву, просто її проігнорували. Гітлер не бажав запевняти Сталіна у тому, що він не збирається порушувати укладені з Радянським Союзом договори.

Мало хто звернув увагу на те, що в заяві ТАРС містилися й елементи дезінформації, розраховані на заведення в оману німецьких партнерів Сталіна.

Здійснювану в СРСР повзучу мобілізацію, яка мала своєю метою істотно збільшити кількісний склад Червоної армії, заява ТАРС зображала як рутинне навчання запасних і перевірку роботи залізничного апарату¹⁸.

Для радянського командування не було секретом, що з лютого 1941 р. у лісових масивах східної частини Польщі, які дістали кодову назву “Вінтер”, почалася концентрація армії вторгнення.

Тим часом на радянському боці кордону підрозділи Червоної армії повинні були розміщуватися у недобудованій системі оборонних споруд, яка дістала назву “лінії Молотова”. Ця система створювалася вздовж нового радянського кордону, здобутого у 1939-1940 рр. завдяки реалізації пакту Ріббентропа-Молотова. Система оборонних споруд на старому кордоні (так звана “лінія Сталіна”) була позбавлена озброєння і почала планові руйнуватися. Важко сказати, чим керувався вождь, ігноруючи ці оборонні споруди: чи побоюванням, що ворожий десант може захопити їх, чи упевненістю в тому, що вони не знадобляться у наступальній війні.

На території вздовж західного кордону, здобутий у 1939-1940 рр., було розміщено понад 2 млн. солдатів і офіцерів. Військам доводилося самим займатися будівництвом казарм, полігонів, парків для бойової техніки, аеродромів тощо. На вдосконалення бойової майстерності їм відвели не більше 4 годин на тиждень¹⁹.

Основна частина цих військ розміщувалася в Україні. Генеральний штаб РСЧА вважав, що німецьке командування буде прагнути при нападі в першу чергу захопити Донбас і нафтові родовища Північного Кавказу. Тому головний удар очікувався з південно-східних районів Польщі на Київ.

“Хто напав першим?” Колишній офіцер Головного розвідувального управління Міністерства оборони СРСР Володимир Різун залишився на Заході, де обрав собі кар’єру публіциста. Одна за одною під псевдонімом Віктора Суворова стали виходити його книги, присвячені Другій світовій війні і передвоєнному періоду в історії СРСР. Найбільш відомою й досі залишається книга “Криголам”. В ній автор намагається довести, що вторгненням в СРСР 22 червня 1941 р. Гітлер на два тижні випередив сталінське вторгнення в Німеччину. Російське видання цієї книги стало дванадцятим. Коли воно з’явилося у Москві, то викликало цілу зливу обурених протестів. Ветерани Великої вітчизняної війни вбачали в ній моральне виправдання гітлерівської агресії.

Блискучий публіцистичний талант допомагав Суворову переконувати своїх читачів у правдивості найбільш парадоксальних тез. Підприємницький хист і чудові організаційні здібності дозволили йому поставити друкування своїх опусів на потік. Внаслідок цього книги Суворова стали джерелом пристойних прибутків для автора і могутнім засобом дезінформації широкого кола читачів.

Переважає більшість істориків засуджує сам творчий метод Суворова. Він досить примітивний: зібрати й обіграти всі факти, які підтверджують авторську концепцію і замовчати або фальсифікувати факти протилежного характеру.

Найбільш авторитетний у нас дослідник історії цього періоду М.Коваль у книзі “Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)”, яка є складовою частиною 15-томної авторської серії “Україна крізь віки”, присвятив В.Суворову окремий підрозділ – “Міф про превентивну

війну Гітлера”²⁰. У підрозділі аргументовано викриваються спроби перегляду положень і концепцій усталених у світовій, в тому числі й німецькій, історіографії, здійснювані Суворовим шляхом свідомого пересмикування відомих фактів, “галасливий “успіх” книжок Суворова-Різуна, - робив висновок М.Коваль, - красномовно засвідчує, якою химерою може бути поєднання науки та політики”²¹.

Проте атака суворовських опусів майже завжди здійснювалася (і здійснюється тепер) під прапором відстоювання положень правдивої радянської історичної науки. Апологети її Суворов не влаштовував тим, що заперечував визначально миролюбний, оборонний характер радянської воєнної доктрини. Критика Суворова М.Ковалем ґрунтується на іншій, суто науковій платформі. “Цілком можна погодитися з Суворовим, який зауважує, що коли Гітлер був людоджером, то з цього аж ніяк не випливає, нібито Сталін був вегетаріанцем, - зауважував М.Коваль. – Сумнівів немає: Сталін також готувався до війни. І не тільки до війни оборонної...”²².

У питанні “Хто напав першим?” не може бути ґрунту для дискусій. Першим напав Гітлер. Однак в іншій ситуації першим міг напасти на Німеччину Сталін. Послідовники комуністичної і нацистської доктрин відрізнялися один від одного ідеологічно і політично, але були схожі у прагненні нав’язати свій лад всьому світу будь-яким шляхом, хоч би військовою силою. Радянська армія звільнила країни Центрально-Східної Європи від нацистського панування, але залишалася в них всупереч бажанню населення аж до 1989 р.

Цілком зрозуміло, що у 1940-1941 рр. Сталін зважував можливості нейтралізації німецької загрози, у тому числі військовою силою. Поразка нацистської Німеччини відкрила для істориків архіви Третього рейху, і вони знайшли документи, на основі яких планувалася військова кампанія вермахту на Східному фронті. Радянський Союз переміг у війні, і тому міг регулювати доступ до архівів. Цілком можливо, що у потаємних сховищах сучасної Росії зберігається план, ідентичний плану “Барбаросса”,

Внутрішньополітичне життя в СРСР Сталін регулював за допомогою превентивних заходів силового або пропагандистського характеру, які повинні були запобігати можливій загрозі його влади. Нема підстав вважати, що на міжнародній арені він діяв іншими засобами. Тим більше – у конкретній ситуації 1941 р.

Для радянського командування не було таємницею, що противник керуватиметься при нападі концепцією “блискавичної війни”. Це означало, що він мав завдати максимально потужний удар розгорнутими для нападу головними силами. Така тактика віддавала стратегічну ініціативу ворогу уже в перших, прикордонних битвах. Якби вермахт виграв прикордонні битви, Червона армія опинилася б у край важкому стані.

Щоб попередити такий розвиток подій, Генеральний штаб РСЧА виступив з концепцією превентивного удару по Німеччині. Існує кілька варіантів плану стратегічного розгортання збройних сил. Останній з них був опублікований Ю.Горьковим²³.

Перший варіант плану стратегічного розгортання збройних сил СРСР для війни з Німеччиною розроблявся з жовтня 1939 р. до кінця липня 1940 р. 14 жовтня ц.р. він був затверджений урядом²⁴. 11 березня 1941 р. був підготовлений ще один, а до 15 травня – остаточний варіант, яким повинна була керуватися Червона армія. Перші варіанти плану опубліковані лише частково (за

оцінкою М.Мельтюхова – на 40 відсотків)²⁵. Варіант, підготовлений до 15 травня 1941 р., опублікований Ю.Горьковим повністю. У чотиритомнику “Мировые войны XX века” він друкується частково²⁶.

Цей документ не має назви і являє собою рукопис, виконаний заступником начальника оперативного управління Генштабу О.Василевським на бланку “Народний комісар оборони СРСР”. У тексті є виправлення, доповнення і викреслення. Документ не підписаний і не датований. Крім Василевського, до підготовки документу причетні начальник Генерального штабу РСЧА Г.Жуков і нарком оборони СРСР С.Тимошенко. Однак виклад йде від першої особи.

Якщо в архівах зберігся цей робочий документ, то має бути десь збережений оригінал з усіма належними підписами і резолюціями. В посмертно опублікованих замітках О.Василевського вказувалося, що для обговорення цього документу у Кремлі 24 травня 1941 р. відбулася нарада Й.Сталіна і В.Молотова з наркомом оборони, начальником Генштабу, командуючими військами, членами військових рад і командуючими ВПС західних прикордонних округів. На нараді уточнювалися завдання військ, накреслені в плані стратегічного розгортання²⁷.

Розглянемо тепер основний зміст записки з планом стратегічного розгортання – єдиного документу, який дає уявлення про наміри радянського воєнно-політичного керівництва за станом на травень 1941 р.

Вказувалося, що Німеччина має розгорнутими, за даними Розвідувального управління Червоної армії, близько 230 піхотних, 22 танкових, 20 моторизованих, 8 повітряних і 4 кавалерійські дивізії, а всього близько 284 дивізії. З них на кордонах СРСР за станом на 15 травня 1941 р. (звідси – датування наявного в розпорядженні істориків документу) зосереджувалося до 86 піхотних, 13 танкових, 12 моторизованих і одна кавалерійська дивізія, а всього до 112 дивізій. Вважалося, що у випадку нападу на СРСР Німеччина змогла б виставити до 180 дивізій (інші 104 дивізії розміщувалися у Данії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Франції, Югославії, Греції, Болгарії, Африці). Вірогідні союзники Німеччини могли б виставити проти СРСР: Фінляндія – до 20 піхотних дивізій, Угорщина – 15, Румунія – до 25 піхотних дивізій. Отже, загальний ударний потенціал ворога налічував до 240 дивізій. В записці підкреслювалося: “Враховуючи, що Німеччина в теперішній час тримає свою армію відмобілізованою, з розгорнутими тилами, вона має можливість випередити нас в розгортанні і завдати раптового удару”. Після цього слідувала знаменна фраза: “Щоб попередити це (і розгромити німецьку армію)*, вважаю за потрібне в жодному разі не давати ініціативи дій Германському командуванню, випередити противника в розгортанні і атакувати германську армію в той момент, коли вона буде знаходитися в стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт та взаємодію родів військ”²⁸.

У другій частині записки характеризувалися завдання і цілі фронтів. Зокрема, головний удар силами Південно-Західного фронту завдавався у напрямі Краків і Катовіце з тим, рою відрізати Німеччину від її південних союзників. Передбачалася активна оборона проти Фінляндії, Східної Прусії, Угорщини і Румунії Війська мусили бути готовими до удару проти Румунії за сприятливих обставин²⁹.

Третя частина записки (яка у виданні “Мировые войны XX века” не

* Взяті в дужки слова викреслені в тексті.

публікується) дуже коротка і по-воєнному ділова: “Щоб забезпечити виконання викладеного вище задуму, необхідно завчасно здійснити наступні заходи, без яких неможливо завдати раптового удару по противнику як з повітря, так і на землі:

“1. Здійснити приховане відмобілізування військ під виглядом навчальних зборів запасу;

2. Під виглядом виходу в табори здійснити приховане зосередження військ ближче до західного кордону, у першу чергу зосередити всі армії резерву Головного командування;

3. Приховано зосередити авіацію на польові аеродроми з віддалених округів і негайно розпочати розгортання авіаційного тилу;

4. Поступово під виглядом навчальних зборів і тилкових навчань розгортати тил і госпітальну базу”³⁰.

М.Мельтюхов виявив, що по всіх перелічених заходах в травні-червні 1941 р. мали місце конкретні і масштабні дії. Можливо, що план стратегічного розгортання був затверджений, і Червона армія почала створювати наступальне угруповання³¹.

Чи була запланована точна дата випереджувального удару по Німеччині? Наявних в літературі даних не досить, щоб відповісти на це питання позитивно або негативно. Справа за архівними розшуками, якщо вони стануть можливими.

Початок війни У ніч на 22 червня 1941 р. міністр оборони С.Тимошенко і начальник Генштабу Г.Жуков передали у прикордонні округи телеграму, в якій повідомлялося, що 22-23 червня очікується раптовий напад німців. “Завдання наших військ, - вказувалося у телеграмі, - не піддаватися на будь-які провокаційні дії, що можуть викликати серйозні ускладнення. Одночасно військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського і Одеського військових округів бути в повній бойовій готовності зустріти можливий раптовий удар німців або їх союзників”. Війська дістали наказ впродовж ночі на 22 червня зайняти вогневі точки укріплених районів на кордоні, перед світанком розосередити по польових аеродромах і ретельно замаскувати авіацію, привести всі частини в бойову готовність, підготувати заходи по затемненню міст та об’єктів³².

Вказівка не піддаватися на провокаційні дії була внесена в текст телеграми безпосередньо Сталіним³³. Останній ще сподівався уникнути війни, строки якої встановлював не він. Оскільки поняття “провокаційна дія” не окреслювалося, телеграфна вказівка на боеготовність набувала певної двозначності, що дезорієнтувало війська. Виявилося також, що сама передача телеграми у війська натрапила на великі труднощі. В ніч на 22 червня німецька агентура і диверсійні групи інтенсивно руйнували провідний зв’язок, щоб порушити управління військами. Тим часом значна частина військ не мала радіозасобів³⁴. Тому більшість з’єднань і частин була піднята по тривозі не за наказом, а бомбовими ударами і вогнем артилерії противника.

Напад розпочався в 3 години 15 хвилин, коли на кордоні ще не всюди настав ранок. Німецькі гармати відкрили ураганний вогонь по завчасно розвіданих цілях. Авіація бомбардувала залізничні вузли, аеродроми, військово-морські бази і міста на глибину 250-300 км.

Перед групою армій “Північ” (командуючий генерал-фельдмаршал В.Леєб) стояло завдання розгромити радянські війська в Прибалтиці і захопити Ленінград. Група армій “Центр” (генерал-фельдмаршал Ф.Бок) завдавала головний удар в смузі від Балтики до Прип’ятських боліт. Вона повинна була знищити радянські війська в Білорусії і заволодіти Москвою. Група армій “Південь” (генерал-фельдмаршал Г.Рундштедт) мала розгромити радянські війська на Правобережній Україні, після чого оволодіти Києвом і захопити Донбас.

Сила удару нарощувалася поступово. У перший день війни в бій було введено 117 дивізій. На 1 липня, коли були задіяні війська Фінляндії, Угорщини і Румунії, кількість ворожих дивізій на Східному фронті зросла до 171, а на 10 липня – до 182. Всього Гітлер зосередив для нападу на Радянський Союз 190 дивізій³⁵.

До складу радянських прикордонних округів входило 168 дивізій і 14 окремих бригад. Ці сили були відносно рівномірно розміщені на території від Мурманська до Ізмаїла і розосереджені на велику глибину. Перший ешелон (10-50 км від кордону) становили армії прикриття, в яких налічувалося 52 дивізії і 2 бригади. В другому ешелоні (50-100 км від кордону) налічувалося 52 дивізії, з них 24 танкових і 12 моторизованих. На відстані до 400 км від кордону були дислоковані 62 дивізії резерву округів. На рубежі Західної Двіни і Дніпра розміщувалися 16 дивізій резерву Верховного головнокомандування³⁶.

Сторона, яка наступає, повинна мати істотну чисельну перевагу, особливо тоді, коли її противник обороняється з використанням завчасно підготовлених фортифікаційних споруд. Але перед 22 червня німці та їх союзники не мали такої переваги. Тим не менш, їм вдалося захопити ініціативу. Німецькі танкові дивізії швидко просувалися вперед, за ними йшла піхота. За перший день боїв на прибалтійському і смоленському напрямках ворог просунувся на 50-60 км. В Україні, де радянські війська мали істотну перевагу в чисельності, йому вдалося просунутися тільки на 10-20 км. В результаті бомбардування аеродромів і у повітряних боях прикордонні округи за цей день втратили 1200 літаків. На вирішальних напрямках радянські наземні війська залишилися без повітряного прикриття, що істотно знизило їх боєздатність³⁷.

22 червня Президія Верховної Ради СРСР оголосила мобілізацію військовозобов’язаних 1905-1918 рр. народження на території 14 військових округів. В Європейській частині СРСР було оголошено воєнний стан. Київський особливий військовий округ був перетворений на Південно-Західний фронт у складі чотирьох армій (5-ої, 6-ої, 12-ої і 26-ої). На основі Одеського військового округу було створено Південний фронт у складі двох армій (9-ої і 18-ої). Південно-Західний фронт очолив М.Кирпонос, Південний – І.Тюленєв. З Південним фронтом взаємодіяв Чорноморський флот (командуючий – віце-адмірал Ф.Октябрський).

23 червня була створена Ставка Головного командування у складі народного комісара оборони маршала С.Тимошенка, начальника Генерального штабу генерала Г.Жукова, Й.Сталіна і В.Молотова, маршалів К.Ворошилова і С.Будьонного, наркома ВМФ адмірала М.Кузнецова. 30 червня був утворений надзвичайний орган – Державний Комітет Оборони (ДКО), в руках якого зосередилася вся повнота влади. До складу ДКО увійшли Й.Сталін (голова), В.Молотов (заступник голови), Л.Берія, К.Ворошилов, Л.Каганович, Г.Маленков. Пізніше ДКО поповнився М.Вознесенським і А.Мікояном.

10 липня Ставка Головного командування була перетворена на Ставку

Верховного командування. До її складу увійшли Й.Сталін (голова), В.Молотов, маршали С.Тимошенко, С.Будьонний, К.Ворошилов, Б.Шапошников, генерал армії Г.Жуков. 19 липня Сталін взяв на себе обов'язки наркома оборони, а 8 серпня – Верховного головнокомандуючого. З цього часу Ставка стала іменуватися Ставкою Верховного головнокомандування. Було створено три головних командування стратегічних напрямів – Північно-Західного (на чолі з К.Ворошиловим), Західного (С.Тимошенко) і Південно-Західного (С.Будьонний). Начальником Генерального штабу став Б.Шапошников.

Гасла війни 22 червня о 12 год. 15 хв. по московському радіо виступив заступник голови РНК СРСР В.Молотов. За дорученням радянського уряду і його глави Й.Сталіна він повідомив населення СРСР про те, що Німеччина без оголошення війни розпочала воєнні дії. В його короткій промові знайшлося місце для згадки про похід Наполеона в Росію у 1812 р., на який народ відповів Вітчизняною війною. Молотов висловив упевненість, що Червона армія і весь народ знову поведуть переможну Вітчизняну війну за Батьківщину, за честь, за свободу³⁸.

Наступного дня головна газета ВКП(б) “Правда” вийшла з величезною статтею провідного комуністичного ідеолога О.Ярославського під назвою “Велика Вітчизняна війна радянського народу”. Незабаром вона була видана мільйонним накладом окремою брошурою. У статті підкреслювалося, що війна з Німеччиною має оборонний характер. Партія в особі своїх керівників закликала народ обороняти не ідеологічні цінності, а країну і самого себе. Ярославський радив пропагандистам постійно нагадувати про найкращі взірці військових перемог росіян – Льодове побоїще німецьких “псів-лицарів”, Вітчизняну війну 1812 р., бої Червоної армії з німецькими окупантами у 1918 р. в Україні і Білорусії.

Сталін замінив народницький наголос у запропонованій Ярославським назві війни державницьким. У 1942 р. вперше вийшла збірка його виступів, промов і наказів під назвою “Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу”. Пізніше ця книга перевидавалася кожний рік, постійно збільшуючись в обсязі.

Отже, вираз “Велика Вітчизняна війна” народився як ідеологічний штамп, нав'язуваний народу компартійно-радянським керівництвом. Царські ідеологи у 1914-1915 рр. нав'язували народу такий же штамп, називаючи війну з кайзерівською Німеччиною Великою і Вітчизняною. Зрештою, О.Ярославський запозичив ці означення з епохи попередньої війни. Чому же назва “Велика Вітчизняна війна” не прищепилася в народі у 1914-1915 рр. і прищепилася в 1941-1942 рр.?

З перших днів, тижнів і місяців війни німецькі нацисти переконливо “доводили” військовополоненим і цивільному населенню окупованих районів, що вони повинні загинути, щоб на їх батьківщині народилася Великонімеччина. Внаслідок цього двобій з Німеччиною та її сателітами став асоціюватися у свідомості радянських громадян всіх національностей як війна за фізичне виживання. Смертельна небезпека, яка йшла від “нового порядку” німецьких поневолювачів, змусила згуртуватися основну частину населення СРСР навколо єдиної організованої сили, яка існувала в суспільно-політичному житті – ВКП(б). Радянсько-німецька війна стала вітчизняною не тільки для російського народу.

Боротьба з ідеологічними штампами у пострадянській Україні не оминула терміну “Велика Вітчизняна війна”. Його стали уникати в шкільних підручниках, публіцистиці, наукових дослідженнях. Тому більшість ветеранів Великої вітчизняної війни почала з роздратуванням ставитися до інших визначень війни між СРСР і Німеччиною, у тому числі до найбільш природного визначення: радянсько-німецька війна. На нашу думку, не варто уникати обох цих термінів, коли ми говоримо про двобій обох тоталітарних держав в рамках Другої світової війни.

Українцям довелося у цій війні обирати між політичною несвободою під Сталіним і фізичним винищенням під Гітлером. Коли вони зрозуміли, що нацисти бажають знелюднити етнічну територію їх народу, радянсько-німецька війна стала для них війною вітчизняною.

Напередодні Другої світової війни в радянській Україні перестали говорити про українізацію. М.Хрущов, який з 1938 р. очолював компартійно-радянський апарат найбільшої національної республіки, почав проводити новий курс Кремля, спрямований на русифікацію. Однак дуже швидко, як тільки спалахнула Друга світова війна, кремлівські можновладці повернулися до старого курсу в національній політиці. Початок цієї війни ознаменувався для українців по обидва береги Збруча возз’єднанням їх етнічних земель в єдиній державі. Офіційна пропаганда, яка з 1933 р. уникала виразу “українська радянська державність”, знову в різних варіаціях використовувала термін “національна державність”, якого так боявся Сталін. А після німецького вторгнення Кремль почав проводити політику, відверто спрямовану на зміцнення патріотичних почуттів не тільки серед росіян, а й серед населення всіх національних республік.

На третій день після вторгнення, 24 червня газета “Правда” надрукувала на своїх сторінках українською мовою без перекладу патріотичні вірші найбільш відомих поетів радянської України – Павла Тичини (“Ми йдемо на бій”) і Максима Рильського (“Слово гніву”), 26 червня в цій же газеті виступив найбільш популярний український драматург Олександр Корнійчук. Згадуючи про те, що російський і український народи спільними зусиллями розгромили у 1812 р. полчища Наполеона Бонапарта, він висловлював упевненість в тому, що об’єднані у велику сім’ю народи СРСР знищать “мерзенних фашистських варварів”.

6 липня 1941 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до населення республіки з відозвою, лексика якої перегукувалася з першим зверненням Й.Сталіна до радянського народу 3 липня: “Товариші робітники, селяни і інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України!”. Український народ і його країну у цьому зверненні назвали великими. Говорилося, що потрібно захистити “нашу національну державу”. При згадуванні попередніх епох протистояння з Німеччиною виникало чудернацьке, науково некоректне сполучення провідників українського народу: “Німецьких псів-лицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького, кайзерівські полчища знищував український народ під проводом Леніна-Сталіна в 1918 році”³⁹. Досить швидко, однак, до створення ідеологічних документів стали підключати професійних істориків, і такі проколи більше не спостерігалися.

У 1917-1918 рр. більшовики осіддали народну революцію і могли дозволити собі бути інтернаціоналістами. Під час наступу німців на Петроград

В.Ленін терміново виїхав у Москву разом з усім радянським урядом. Але в поїзді, добираючись до старої столиці, він написав статтю “Головне завдання наших днів”, в якій були такі знаменні рядки: “Ненависть до німця, бий німця” - таким був і залишається лозунг звичайного, тобто буржуазного патріотизму. А ми скажемо: “Ненависть до імперіалістичного хижака, ненависть до капіталіста, смерть капіталізму”⁴⁰. Але в нових умовах інтернаціональна риторика вже не діяла, і компартійні ідеологи взялися за пропаганду патріотизму і націоналізму в його крайніх формах. 10 грудня 1941 р. начальник Головного політичного управління Червоної армії Л.Мехліс видав наказ, згідно з яким гасло “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” знімалося з шпигелів усіх військових газет. Замість нього повинне було друкуватися гасло: “Смерть німецьким окупантам!”⁴¹. Проте після перших перемог націоналістичний характер цього гасла було припорошено класовою лексикою: “Смерть німецько-фашистським окупантам!”. У наказі Верховного головнокомандуючого, присвяченому 24-й річниці Червоної армії Й.Сталін спеціально зупинився на змісті цього гасла і підкреслив: німецько-фашистських окупантів доводиться знищувати не через їх німецьке походження, а внаслідок того, що вони хочуть поневолити нашу Батьківщину⁴².

Кремлівські ідеологи дали відповідь і на питання про те, як співвідносити російський патріотизм з патріотизмом людей “неросійської національності”. За директивою Головного політичного управління Червоної армії № 012 (нулі попереду інших цифр в радянському діловодстві означали заборону розголошення) від 17 вересня 1942 р. “Про виховну роботу з червоноармійцями і молодшими командирами неросійської національності” в основу політроботи предписувалося покласти ідею “великого російського народу – старшого брата народів СРСР”. Новий начальник Головного політуправління О.Щербаков наголошував: “Російський народ, як старший брат, узяв на свої плечі основну вагу боротьби за щастя усіх народів, основну вагу в соціалістичному будівництві і несе нині основний тягар і відповідальність, як старший брат, у боротьбі з гітлерівськими бандами за свободу і незалежність нашої Батьківщини”⁴³.

У роки війни тема “старшого брата” не звучала аж надто відверто в радянській пропаганді. Ситуація змінилася після перемоги над ворогом. Виступаючи на прийомі в Кремлі в честь командуючих військами 24 травня 1945 р. Сталін підняв тост за здоров’я російського народу як “найвидатнішої нації з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу”⁴⁴.

Трагедія Південно-Західного фронту Вторгнення вермахту було раптовим і неочікуваним не тільки для Червоної армії, але й для керівних державних структур.

Бійці і командири кожного окремо взятого військового підрозділу досить швидко пристосувалися до ситуації і почали воювати – кожний на своєму місці. Особливо успішний опір чинили захисники укріплених районів в Раві Руській і Перемишлі. 22 червня Перемишль був залишений після упертих боїв, але допомога, яка своєчасно наспіла, дозволила відбити місто. Його захисники відійшли без бою тільки 28 червня за наказом командування Південно-Західного фронту, тому що в іншому випадку опинилися б у тилу противника. Захисники Рава-Руського укріпленого району відійшли за наказом 27 червня, коли противник прорвав оборону на суміжній ділянці⁴⁵.

Компартійно-радянські структури набагато повільніше пристосовувалися до повномасштабної війни, в якій опинився Радянський Союз. Створена 23 червня Ставка Головного командування формально очолювалася наркомом оборони С.Тимошенком. Та хіба міг він приймати самостійні рішення, маючи серед своїх підлеглих Сталіна, Молотова, Жукова, Ворошилова? Директивний лист РНК СРСР і ЦК ВКП(б) компартійно-радянським органам прифронтових районів з'явився лише на 8-й день війни, а ДКО був утворений на 9-й день. Сталін виступив по радіо з першим зверненням до народу тільки на 12 день війни.

Лише 10 липня, як уже вказувалося, Ставка Головного командування була очолена людиною, яка займала найвище становище в компартійно-радянській системі влади.

Готуючись до наступальної війни, Кремль зненацька потрапив в ситуацію війни оборонної. Цим, мабуть, й була викликана криза вищого керівництва. Поки вона тривала, Червона армія не функціонувала як цілісний організм. Існували тільки окремі з'єднання і підрозділи, які змушені були воювати проти армії, що діяла з точністю годинникового механізму. Підсумовуючи результати перших днів боїв на Східному фронті, начальник генерального штабу сухопутних військ генерал Гальдер записав у своєму щоденнику таке: “Верховне командування противника, очевидно, зовсім не бере участі в керівництві операціями військ. Причини таких дій противника незрозумілі”⁴⁶.

З першого дня війни виявилася перевага противника в тактиці ведення бою і технічній оснащеності. На багатьох ділянках фронту німці розчленовували за допомогою танкових кліщів військові порядки радянських дивізій, а далі мотопіхота швидко оточувала їх. Позбавлені допомоги іззовні внаслідок втрати управління військами, ці дивізії опинялися в “котлі” і знищувалися поодиночі.

Прискорено просуваючись, німецькі війська займали аеродром за аеродромом. Якщо авіація першого ешелону була майже вся знищена ворогом відразу після вторгнення, то тилу авіацію часто доводилося знищувати самим, бо її не було де розміщувати. Незабаром німецька авіація цілком завоювала повітряний простір над Україною

Ставка Головного командування абсолютно не володіла оперативною інформацією, але 23 червня дала наказ перейти в контрнаступ у районі Луцьк-Рівне-Броди, щоб розгромити головну ударну силу групи армій “Південь” - 1-шу танкову групу генерала Е.Клейста. Виконуючи безглуздий наказ, вісім радянських мотомеханізованих корпусів втягнулися у багатоденну битву. В ході її виявилось, що величезна перевага у кількості танків була маловартісною. Радянські танки застарілих зразків не могли знищити німецькі, тоді як німецькі легко справлялися зі своїм противником. Ця перша танкова битва закінчилася цілковитою поразкою військ Південно-Західного фронту. У радянського командування з 4200 танків залишилося 737, з них не всі виявилися придатними до дальшого використання. Радянські втрати у танках співвідносилися з німецькими у пропорції 20:1⁴⁷.

Коли танкова битва закінчилася ворог дістав на київському напрямі подвійну перевагу в людях, артилерії і мінометах. Перевага у літаках і танках була ще більшою. Виходячи з обстановки, що склалася, Ставка Верховного головнокомандування 30 липня віддала наказ покинути західні області України

і відійти на рубежі укріплених районів уздовж старого державного кордону.

Перевага в танках і літаках дала можливість противнику ширше використовувати цю техніку для оточення військ. У ворожі кільця стали потрапляти навіть корпуси. Організований відхід на завчасно приготовлені позиції став неможливим. Користуючись пануванням у повітрі, німці почали застосовувати парашутні десанти, щоб відрізати червоноармійцям шляхи до відступу.

Німецьке командування не допустило розгортання військ Південно-Західного фронту на старому державному кордоні.

7 липня воно організувало прорив фронту на стику 5-ої і 6-ої армій південніше Новоград-Волинського укріпленого району. Ввечері цього дня німецькі танкові частини захопили Бердичів, 8 липня – Новоград-Волинський, а 9 липня – Житомир. У фронті, який утримували радянські війська, утворився розрив довжиною в 70 км. В цей розрив увірвалися німецькі танкові і моторизовані частини. Просуваючись по житомирському шосе, передові частини ворога 10 липня вийшли на дальні підступи до Києва біля ріки Ірпінь. 11 липня зав'язалися бої на зовнішньому обводі центрального сектора Київського укріпленого району (КНУР). Так почалася Київська оборонна операція.

З початку війни на будівництві укріплень працювало щоденно близько 160 тис. осіб, головним чином жінок. За короткий час навколо міста було споруджено три лінії укріплень, вирито понад 230 км протитанкових ровів та ескарпів, побудовано 1650 дзотів та інших вогневих точок⁴⁸. Це дало можливість нечисленним військам, які знаходилися у місті, організувати оборону проти двох танкових дивізій генерала Клейста, які цілком неочікувано вийшли на Ірпінь і зробили спробу захопити столицю сходу. Обстановку, що склалася тоді, маршал К.Москаленко у післявоєнних спогадах так оцінював: “Цей наступ танкових і моторизованих частин, забезпечений надійним прикриттям з повітря і супроводжуваний масованими бомбовими ударами по наших військах, комунікаціях і глибоких тилових об'єктах, створив пряму загрозу захоплення Києва і переправ через Дніпро”⁴⁹.

Контрудари 5-ої армії біля Коростеня і 6-ої в районі Бердичева врятували Київ. Війська противника були втягнуті у затяжні бої. Радянське командування виграло час для здійснення організованого відходу трьох армій з-під флангового удару противника і зосередження нової 26-ої армії на рубежі правого берега Дніпра в районі Черкас.

Зустрівшись з стійким опором захисників КНУР, противник повернув на південь, щоб вийти в тил 6-ї, 12-ї і 18-ї арміям. Перші дві втратили безпосередній зв'язок з сусідами, але ставили наступаючому ворогу гідний опір. Беручи до уваги віддаленість обох армій від штабу Південно-Західного фронту, 25 липня Ставка Верховного головнокомандування передала їх у склад Південного фронту.

На початку серпня захисники Києва відбивали атаки з півдня. В другій декаді серпня вони навіть перейшли до наступальних дій в районі Голосіївського лісу і Жулян. В цей час, однак, німецькі війська прорвали оборону Південного фронту і оточили залишки 6-ої і 12-ої армій в районі Умані, біля села Підвисоке.

Бійці не мали продовольства і були знесилені багатоденними боями. Командуючий 12-ою армією Л.Понеделін передав в Ставку Верховного головнокомандування останню радіограму такого змісту: “Боротьба йде в радіусі

трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія і міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поводяться героїчно”⁵⁰.

Прорив в ніч на 20 серпня закінчився невдачею. Після закінчення боєзапасу війська не могли більше чинити опір. За німецькими даними, в полон потрапили під Уманню 103 тис. осіб. Загальні втрати Південного фронту до осені 1941 р. становили 213 тис. осіб⁵¹.

Відклавши наступ на Москву, командування вермахту забрало у групі армій “Центр” 2-у танкову групу і 2-у польову армію. Вони пішли у південному напрямку, в тили Південно-Західного фронту. 23 серпня танкові дивізії ворога захопили міст через Дніпро і створили плацдарм на його лівому березі, в 60 км на північ від Києва. 8 вересня німці форсували Дніпро і створили плацдарм на південь від Києва, в районі Кременчука. Після цього вони перейшли в наступ у північно-східному напрямку, назустріч своїй 2-ій танковій групі. Над військами всього Південно-Західного фронту стала тяжіти загроза оточення.

11 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В.Тупиков звернувся до маршала Б.Шапошникова: “початок зрозумілої для вас катастрофи – справа двох днів”. Сталін розцінив телеграму як панічну і дав вказівку утримувати становище. Головне командування групи армій “Центр”, якому вказівка Сталіна стала відомою того ж дня, зробило такий висновок: “Росіяни, здається, ще раз хочуть зробити німецькому командуванню послугу, утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох боків, і піддаючи свої сили небезпеці знищення”⁵².

У ніч на 15 вересня група танкових дивізій Гудеріана захопила Бахмач, Лохвицю і Ромни, а війська 1-ої танкової групи Клейста - Хорол і Лубни. Кільце оточення зімкнулося. В кільці опинилися 5-а, 37-а, 26-а і 21-а армії, а також частини 38-ї армії разом з управлінням Південно-Західного фронту.

16 вересня в штаб фронту прибув начальник оперативного управління штабу Південно-Західного напрямку І.Баграмян. Він передав усний наказ новопризначеного (замість Будьонного) головнокомандуючого напрямку маршала С.Тимошенка виводити війська з оточення. Проте М.Кирпонос не наважувався виконувати вказівку, не маючи прямого наказу Сталіна. Лише в ніч на 18 вересня Ставка дала такий наказ.

Військам фронту не вдалося вирватися з оточення. Штаби фронту і 5-ої армії були оточені біля хутора Крюковщина Сенчанського району на Полтавщині. Майже всі з них загинули, починаючи від М.Кирпоноса. У німецькому полоні опинилося 453 тис. солдат і командирів, за німецькими даними – 650 тис. осіб⁵³. Знищення чотирьох кадрових армій було катастрофою небачених розмірів.

У радянських публікаціях інколи повідомлялося, що після катастрофи Південно-Західного фронту в німецький полон потрапило 175 тис. червоноармійців. Здебільшого, однак, надавали перевагу замовчуванню цієї теми. Адже навіть істотно занижена цифра втрат була вкрай високою і зовсім не вписувалася в ювілейне тло офіційних узагальнюючих досліджень про Велику вітчизняну війну.

Маршал К.Москаленко зробив спробу заперечити німецьку цифру військовополонених – від 650 до 665 тис. бійців і командирів Червоної армії. “В усьому цьому нема ані слова правди, - писав він. – По-перше, всі війська, що потрапили в оточення, нараховували лише близько 452 тис. чоловік. Отже, з цієї причини в полон до німців не могла потрапити майже в півтора рази більша

кількість людей. По-друге, у кровопролитних боях до оточення і в десятиденній битві після нього ми зазнали великих втрат забитими. Таким чином, чисельність наших військ в кільці стала меншою. По-третє, значна кількість радянських солдатів і офіцерів вирвалася з оточення, багато хто з них пішов у партизани”⁵⁴.

Справді, з оточення вирвалися з невеликими групами бійців командири корпусів Ф.Жмаченко, П.Корзун, О.Лопатін, сам К.Москаленко, командуючий армією В.Кузнецов, заступник начальника штабу фронту І.Баграмян⁵⁵. Однак не доводиться полемізувати з офіційною радянською цифрою військовополонених, яка до кінця 80-х рр. була закритою (453 тис.). Різниця між цією цифрою і німецькими даними теж істотна, але пояснюється дуже просто: багатьох бійців Червоної армії німці брали в полон кілька разів. Вони просто не могли справитися з такою величезною масою людей.

Надзвичайно важливим результатом київської оборонної операції була затримка групи армій “Центр” у наступі на Москву. Це допомогло виграти час. Коли А.Гітлер дістав можливість знову сконцентруватися на центральному стратегічному напрямі, на допомогу Червоній армії уже підходив його природний союзник, як висловлювалися німці – “генерал-зима”. Та й сама Червона армія швидко поповнювалася за рахунок мобілізації.

За директивою № 35, яку Гітлер підписав 6 вересня 1941 р., починалася операція “Тайфун” по захопленню Москви. Для цієї операції було зосереджене могутнє угруповання, в якому налічувалося 74,5 дивізій, з них 14 танкових і 8 моторизованих, 1390 літаків. За кількістю особового складу і озброєння німецькі війська на першому етапі операції (з 30 вересня) у півтора раза переважали радянські. Однак керівники нацистської Німеччини втратили головне – час.

Весь жах поразки радянського Південно-Західного фронту не був адекватним цій втраті темпу. Вермахт втягувався у в’язкі бої на напрямі, яким просуваючись колись наполеонівські війська. Розтікаючись на нескінченних російських просторах, підрозділи вермахту втрачали здатність діяти концентрованими силами. Весь час вони вимагали підкріплень, але людські резерви СРСР набагато переважали резерви Німеччини. Бої в Україні давали можливість і час перевести ці резерви з пасивного в активний стан. Починаючи від 5 грудня, радянські війська перейшли в контрнаступ під Москвою. Противник був відкинутий на захід на відстань від 150 до 400 км⁵⁶.

Як виявилось навесні 1942 р., вермахт втратив стратегічну ініціативу на Сході лише тимчасово. Але план “Барбаросса”, на основі якого Гітлер будував свої геополітичні розрахунки, безнадійно провалився.

Зміцнення антигітлерівської коаліції

В усіх підручниках і наукових монографіях радянської доби утворення антигітлерівської коаліції відносилось до 1941 р. Це положення впливало із загального бачення місця СРСР в світі.

Розглядаючи навколишній світ, лідери більшовиків (подібно Миколі І до Кримської війни) ставили себе в центрі подій. Все у світі, що відбувалося поза участю їх країни, вони вважали несуттєвим. Тому міжнародні угоди і союзи набирали цінність для радянської історіографії тільки після того, як до них приєднувався СРСР.

Насправді антигітлерівська коаліція утворилася у формі фактичного відродження Антанти, викликаного наступом Німеччини в Європі. Даючи

гарантії сусідам Третього рейху у 1939 р., Велика Британія і Франція вступали у воєнний союз, спрямований на захист всієї європейської цивілізації. Оскільки ця цивілізація давно переросла європейські масштаби і стала євроатлантичною, союзники небезпідставно сподівалися, що до них рано чи пізно приєднаються Сполучені Штати Америки. Попри пацифістські позиції впливових лідерів Великої Британії і Франції та ізоляціоністські настрої північно-американського істеблішменту відбулася консолідація демократичних країн, спрямована на ліквідацію “нового порядку” в Європі і у світі. Друга світова війна виникла з ініціативи держав вільного світу, спрямованої на знищення тоталітаризму гітлерівського зразка.

Втягування Радянського Союзу у війну відбулося не за вільним вибором його керівників. Кремлівські можновладці навіть не зрозуміли логіки, якою керувалися демократичні країни Заходу, коли вони оголосили війну Німеччині у відповідь на вторгнення у Польщу. Ця логіка була недоступною їх тоталітарному мисленню. Використовуючи своє унікальне становище “третього, хто радіє”, Сталін розпочав з величезним поспіхом свої “мирні” анексії у Центрально-Східній Європі.

Не можна сказати, що радянський диктатор не бачив німецької загрози, особливо після вимушеного виходу з війни Франції. Використовуючи мобілізаційні можливості тоталітарного ладу, він спрямував велетенські матеріальні і людські ресурси на розбудову та зміцнення Червоної армії. У потрібний момент Сталін був налаштований вдарити по Німеччині зі Сходу. Проте ця налаштованість не мала нічого спільного з цілями, які ставили перед собою у війні з гітлерівським рейхом демократичні держави Заходу.

Під час радянсько-фінської війни громадськість Великої Британії і Франції ставила питання про утворення експедиційного корпусу на допомогу фінському Давиду, який з винятковим героїзмом чинив опір радянському Голіафу. Невідомо, як повернулися б події у Європі, якби такий корпус був створений, і Радянський Союз опинився б у стані фактичної війни з країнами Заходу, які воювали з Німеччиною. Історія зробила інший хід: сподіваючись на “бліцкриг”, Німеччина напала на СРСР й тим самим заштовхнула його в антигітлерівську коаліцію. Після цього Сталіну довелося шукати спільну мову з тими союзниками, яких обрав для нього Гітлер.

Американські спецслужби раніше від англійських дістали інформацію про плани нападу Гітлера на СРСР. За вказівкою Ф.Д.Рузвельта ця інформація була передана 1 березня 1941 р. радянському повпреду в США К.Уманському⁵⁷. Під час дебатів у Конгресі США з приводу закону про ленд-ліз (“Закон в інтересах зміцнення оборони Сполучених Штатів”) були відкинуті поправки, які наперед забороняли поширення ленд-лізу на Радянський Союз. Підписуючи закон, прийнятий Конгресом після двохмісячного обговорення, Рузвельт 11 березня 1941 р. заявив: “Це рішення кладе край усім спробам умиротворення в нашій країні, всім закликам порозумітися з диктаторами, край компромісу з тиранією і силами гноблення”⁵⁸.

Увечері 22 червня 1941 р. по лондонському радіо виступив прем'єр-міністр Великої Британії У.Черчилль. Він сказав: “Нацистському режиму властиві найгірші риси комунізму. У нього нема будь-яких підвалин і принципів, крім зажерливості і прагнення до расового панування. За своєю жорстокістю і шаленою агресивністю він переважає всі форми людської зіпсованості. За останні 25 років ніхто не був більш послідовним противником комунізму, ніж

я. Я не візьму назад жодного слова, яке я сказав про нього... Проте, коли кілька хвилин назад я говорив про кровожерність і пожадливість Гітлера, які спокусили і штовхнули його на авантюру в Росії, я сказав, що за його злочином приховується один глибший мотив. Він хоче знищити російську державу тому, що у випадку успіху сподівається відкликати зі Сходу головні сили своєї армії та авіації і кинути їх на наш острів, який, як йому відомо, він повинен завоювати, бо інакше йому доведеться зазнати кари за свої злочини. Його вторгнення в Росію – це лише прелюдія до спроби вторгнення на Британські острови... Тому небезпека, що загрожує Росії, - це небезпека, яка загрожує нам і Сполученим Штатам⁵⁹.

Черчілль підтримав в оцінці становища, що склалося, Ф.Рузвельт. Виступаючи перед представниками преси 24 червня, він сказав, що США нададуть Радянському Союзу всю необхідну допомогу. Всі зрозуміли цю заяву так, що мова йшла про допомогу по ленд-лізу.

У виступі по радіо 3 липня Сталін належним чином оцінив висловлювання Черчілля і Рузвельта. “Наша війна за свободу нашої Вітчизни, - заявив він, - зіллється з боротьбою народів Європи і Америки за їх незалежність, за демократичні свободи. Це буде єдиний фронт народів, які стоять за свободу, проти поневолення і загрози поневолення з боку фашистських армій Гітлера. У цьому зв’язку історичний виступ прем’єра Великої Британії п.Черчілля про допомогу Радянському Союзу і декларація уряду США про готовність надати допомогу нашій країні, які можуть викликати лише почуття вдячності в серцях народів Радянського Союзу, - є цілком зрозумілими і показовими”⁶⁰.

12 липня 1941 р. Радянський Союз формально приєднався до антигітлерівської коаліції. Цього дня з ініціативи радянського уряду була підписана “Угода між урядами СРСР і Великої Британії про спільні дії у війні проти Німеччини”. Вона містила лише два пункти. У першому уряди взаємно зобов’язувалися подавати один одному допомогу та підтримку усякого роду у нинішній війні проти гітлерівської Німеччини. За другим пунктом, вони зобов’язувалися не провадити переговорів і не укласти перемир’я або мирного договору з Німеччиною, крім як з обопільної згоди”⁶¹.

18 липня 1941 р. в Лондоні була укладена радянсько-чехословацька угода про спільні дії проти гітлерівської Німеччини. Угода передбачала відновлення Чехословацької Республіки в кордонах, які існували до Мюнхена. На території СРСР мали бути створені чехословацькі військові частини для участі у боротьбі з вермахтом.

Подібна угода мала бути укладена і з урядом Другої Речіпосполитої, що теж перебував у Лондоні. Глава уряду генерал В.Сікорський звернувся 23 червня до польського народу по радіо. Він заявив: “Нацистсько-більшовицька спільність, яка була джерелом жакливого біди для Польщі, розвалилася. Від світанку 22 червня колишні союзники зчепилися у боротьбі. Такий результат є дуже сприятливий для Польщі. Він змінює і дає протилежний напрям розвитку ситуації”.

Далі прем’єр-міністр висловлював надію на те, що Росія скасує пакт 1939 р. і повернеться до договору, що був укладений між нею і Польщею в Ризі 18 березня 1921 р.⁶².

У відповідь на цю заяву повпред СРСР у Лондоні І.Майський 3 липня одержав телеграму від Молотова, в якій було сказано: “Ми стоїмо за утворення незалежної Польської держави у кордонах національної Польщі, включаючи

деякі міста й області, які нещодавно увійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків”⁶³,

5 липня за посередництвом британського міністерства закордонних справ відбулася зустріч Сікорського і Майського. Сікорський погодився відкласти питання про кордон, але наполягав на денонсації обох договорів, підписаних СРСР з Німеччиною у серпні і у вересні 1939 р. Він розумів, що радянський уряд морально зобов’язаний офіційно відмовитися від цих договорів, які фактично перестали існувати після нападу Гітлера на СРСР. Офіційна відмова від них автоматично призводила до відновлення Польської держави в кордонах, передбачених Ризьким договором 1921 р.

Радянський уряд погодився відкласти питання про східний кордон відновлюваної Польщі. 30 липня І.Майський і В.Сікорський підписали в Лондоні угоду, першим пунктом якої проголошувалося: “Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу. Польський уряд заявляє, що Польща не зв’язана жодною угодою з будь-якою третьою стороною, спрямованою проти Радянського Союзу”⁶⁴.

Радянсько-польська угода від 30 липня передбачала негайне відновлення дипломатичних відносин між СРСР і Польщею, взаємодопомогу у війні проти Третього рейху і створення польської армії на території СРСР. У додатковому протоколі радянський уряд зобов’язувався амністувати всіх громадян Другої Речіпосполитої, що перебували на території СРСР в ув’язненні “як військовополонені або на інших достатніх підставах”.

Ще один протокол, який не оголошувався, передбачав даліші переговори про взаємні претензії сторін⁶⁵. Цим самим польський уряд попереджався, що Москва не збирається повертатися у майбутньому до кордонів Ризького миру, хоч відкидає договори про поділ Польщі.

У день підписання радянсько-польської угоди американський уряд запропонував В.Сікорському зробити спеціальну заяву з територіального питання і обіцяв офіційно підтримати її. Сікорському було навіть запропоновано приблизний зміст такої заяви: “Польський уряд, погоджуючись на текст першого параграфу польсько-радянської угоди, категорично не визнає будь-яких змін своїх довоєнних кордонів і рішуче відмовляється обговорювати проблему кордонів у майбутньому”⁶⁶.

Ця пропозиція прийшла в Лондон уже після підписання угоди. Тому поляки не виступили з такою заявою. Щоб визначити свою позицію у даному питанні, державний департамент виступив 31 липня з офіційною заявою Американський уряд, вказувалося в ній, розуміє радянсько-польську угоду як відповідну до його “політики невизнання територіальних загарбань”⁶⁷.

У серпні 1941 р. відбулися переговори між Рузвельтом і Черчиллем. Обидва керівники зустрілися на борту британського військового корабля “Принц Уельський”, який підійшов до острова Ньюфаундленд на західному узбережжі Атлантичного океану. Вони знайшли доцільним проголосити декларацію, яка торкалася загальних принципів національної політики своїх країн під час війни і на період післявоєнного розвитку. На першому місці серед восьми пунктів декларації вони поставили відмову від територіальних або інших придбань після перемоги у війні. Тим самим Друга світова війна, на відміну від Першої, втрачала характер імперіалістичної для тієї з двох протиборствуючих сторін, яка була просто приречена на перемогу. Другим

пунктом декларації було виявлення незгоди на будь-які територіальні зміни, які не були б у відповідності з вільно вираженим бажанням у заінтересованих народів.

Прийняття декларації двох держав задовго до вступу США у війну мало величезне значення для майбутнього всього людства. 24 вересня на цьому документі, який стали називати Атлантичною хартією, від імені радянського уряду поставив свій підпис І.Майський.

1 січня 1942 р. представники країн, які заявили про згоду їх урядів з принципами Атлантичної хартії, підписали у Вашингтоні відповідну декларацію. Під цим документом стояв підпис – Об'єднані Нації, а далі йшли підписи представників 26 країн. Відтоді терміном “Об'єднані Нації” почали визначати всіх членів антигітлерівської коаліції. Так виникла міжнародна співдружність, яка продовжувала існувати і в післявоєнні десятиліття. Об'єднані Нації проголосили в момент утворення, що спрямують усі свої ресурси на боротьбу проти агресора, будуть співробітничати між собою і не допустять укладення сепаратного миру з ворогом. Учасники коаліції зобов'язувалися воювати до беззастережної капітуляції нацистської Німеччини та її союзників.

29 вересня – 1 жовтня 1941 р. в Москві відбулася конференція трьох держав, присвячена організації матеріальної допомоги Радянському Союзу. Конференції передував візит в радянську столицю особистого представника президента США Г.Гопкінса. У Гопкінса склалося цілком позитивне уявлення про здатність Радянського Союзу протистояти вермахту. Тому на конференції американська сторона взяла на себе зобов'язання надати “практично все, на що були зроблені запити радянськими військовими і цивільними органами”⁶⁸.

Принципово важливо, що поставки в СРСР за ленд-лізом почалися ще до вступу США у війну. До кінця 1941 р. СРСР одержав озброєнь і матеріалів на суму 545 тис. доларів⁶⁹.

7 грудня 1941 р. японська авіація з авіаносців завдала раптового удару по американській військово-морській базі Пірл-Харбор на Гавайях. На другий день США і Велика Британія оголосили війну Японії. 11 грудня Німеччина та Італія оголосили війну США. Так у війну одна з однією були втягнуті всі великі держави. Не воював тільки СРСР з Японією.

У грудні 1941 р. в Москву прибув з метою укладення воєнного союзу з СРСР британський міністр закордонних справ А.Іден. У ході переговорів радянська сторона запропонувала йому підписати окремий протокол про визнання Великою Британією радянських кордонів 1941 р. від Карелії до Бессарабії. Було підкреслено, що кордони СРСР і Польщі після приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель у 1939 р. майже співпадали з лінією східного польського кордону, рекомендованого в грудні 1919 р. комісією Верховної ради Антанти. Велика Британія, як інформували Ідена, в ноті його попередника – міністра закордонних справ Д.Керзона запропонувала цю лінію як основу для миру під час радянсько-польської війни 1920 р. Однак Іден уникнув відповіді по суті цього питання.

<i>Оборона Одеси, Харкова і Донбасу</i>	Після знищення 6-ої і 12-ої армій в районі Умані противнику вдалося здійснити прорив на стику 9-ої і Окремої Приморської армій. Окрема Приморська армія відступила на південь, до Одеси. 18-а і 9-а
---	---

армії відійшли на схід, до переправ через Південний Буг в районі Миколаєва. Між ними утворився розрив до 50 км по фронту.

8 серпня почалася оборона Одеси. Вона відтягнула на себе на 73 дні 18 румунських дивізій, що складало половину всієї армії І.Антонеску на Східному фронті⁷⁰.

Тим часом війська Південного фронту відступали все далі на схід. 18 серпня вони відійшли на лівий берег Дніпра в районі Запоріжжя. 25 серпня німецькі війська захопили Дніпропетровськ.

Захисники Одеси цілком втратили зв'язок з Південним фронтом 13 серпня, коли румунські війська вийшли на чорноморське узбережжя в районі Аджіаски (тепер – Рибаківка) на Тілігульському лимані. Для захисту міста Ставка утворила Одеський оборонний район під командуванням контр-адмірала Г.Жукова.

До початку вересня навколо Одеси було побудовано три основних і кілька проміжних рубежів оборони загальною довжиною до 250 км.

На будівництві оборонних споруд працювали кожного дня до 100 тис. жителів міста. Окрема Приморська армія поповнилася за рахунок жителів Одеси та приміської зони на 76 тис. бійців. Половину з них становили бійці народного ополчення⁷¹.

4-а румунська армія, яка вела наступ на Одесу, уп'ятеро переважала за чисельністю її захисників. Румунське командування, не рахуючись з втратами, посиляло солдатів в атаки по кілька разів на день. 20 серпня захисники міста відійшли на рубіж Вигода-Маяки-Овідіополь-Кароліно-Бугаз. У ніч на 25 серпня вони відступили до Аджаликського лиману, в 10 км від міста. Тепер румуни могли вести прицільний вогонь по одеських підприємствах, порту і кораблях. У зв'язку з втратою дністровського водопроводу місто перейшло на артезіанську воду, її доводилося нормувати, як і хліб.

13 вересня противник знову перейшов у наступ. Захисники міста зазнавали великих втрат, кількість бійців у полках впала до 200-300. Поповнення могло здійснюватися тільки морським шляхом, але транспорту з військовою силою, зброєю і боеприпасами часто гинули від повітряних атак і атак підводних човнів.

У ніч на 22 вересня в районі Григорівки висадився десант морської піхоти Чорноморського флоту. Вранці захисники міста перейшли у контрнаступ і з'єдналися з десантниками в районі села Олександрівка. Дві румунські піхотні дивізії були розгромлені, противник відступив від Одеси на відстань до 10 км. Місто знову стало недосяжним для артилерійського обстрілу зі сходу.

Проте в цей час істотно погіршилося становище радянських військ в Криму. Захищати одночасно Одесу і Крим стало неможливо, і Ставка Верховного головнокомандування 30 вересня дала вказівку на евакуацію військ Одеського оборонного району. За першу половину жовтня з Одеси в Крим і на Кавказ було евакуйовано 86 тис. бійців і 15 тис. цивільних громадян⁷².

Після загибелі Південно-Західного фронту Ставка Верховного головнокомандування відтворила його заново у складі чотирьох армій під командуванням маршала С.Тимошенка. Армії мали завдання закрити шлях ворогу на Сумському, Харківському і Донецькому напрямках. У створенні оборонних рубежів війська Південно-Західного і Південного фронтів взаємодіяли з цивільним населенням. На підступах до харкова над оборонними спорудами працювало понад 350 тис. осіб. Була створена оборонна смуга між Полтавою і Харковом – з траншеями, протитанковими ровами, вогневими позиціями для артилерії та мінометів, мінними полями.

Війська постійно поповнювалися добровольцями старшого віку. У Харкові був сформований 85-тисячний корпус народного ополчення. У Сталінській області в загони народного ополчення вступило близько 220 тис. громадян⁷³. Проте перекрити таким чином колосальні втрати червня-вересня 1941 р. не вдавалося. Противник мав перевагу в живій силі і техніці, панував у повітрі і продовжував зберігати стратегічну ініціативу.

На початку жовтня танкові дивізії ворога прорвали фронт на південь від Павлограда. Через кілька днів в районі на північ від Осипенко (Бердянська) вони з'єдналися з моторизованими частинами 11-ої армії вермахту, яка захопила Мелітополь. Війська 9-ої і 18-ої армій південного фронту опинилися в “котлі”. Німці не стали їх утримувати, щоб не втратити темп, зайняли Маріуполь і пішли на Таганрог і Ростов. В районі Таганрога Ставка Верховного головнокомандування створила бойову ділянку у складі трьох стрілецьких дивізій, які зайняли оборону по річці Міус, щоб закрити шлях на Ростов. Коли підійшли головні сили танкової армії Клейста, їм вдалося захопити Таганрог і вдертися у південні райони Донбасу.

Жорстокі бої розгорнулися в районі Полтави, Лозової і на південний захід від Сум. Тут бійці Південно-Західного фронту успішно стримували натиск до 20 піхотних дивізій ворога. Однак після прориву оборони Брянського фронту німці захопили Орел. На півдні, як уже зазначалося, була прорвана лінія оборони південного фронту. Тому армії Південно-Західного фронту були відведені на нові позиції.

Зокрема, 38-а армія обороняла підступи до Харкова. Проти неї наступали чотири дивізії вермахту на північ від Харкова і п'ять дивізій – у південному напрямку, 23 жовтня почалися бої на вулицях міста. У боях за Харків ворог втратив близько 120 тис. солдат забитими і пораненими⁷⁴.

Одночасно з Харковом після жорстоких боїв німцям вдалося захопити Сталіно. Після цього у гітлерівського командування не залишилося резервів для продовження наступу. Південно-Західний фронт закріпився на лінії Вовчанськ-Балаклія-Красний Лиман і тримав оборону до літа 1942 р. Південний фронт вів позиційні бої на рубежі Артемівськ-Шахтарськ і на північний захід від Ростова-на-Дону.

Воєнні дії в Україні у першій половині 1942 р. Поразка німецьких військ під Москвою викликала глибоку стурбованість в усіх колах німецького суспільства. Вона засвідчувала провал “бліцкригу”, а це означало, що німеччина, як і в першій світовій війні, опинялася перед жахливою реальністю: противниками на Заході і на Сході.

Перехід до затяжної війни на Сході вимагав від Німеччини напруження всіх людських і матеріальних ресурсів. Щоб поповнити особовий склад вермахту, треба було вивільнити чоловіків зі сфери виробництва. Генеральний уповноважений з використання робочої сили Ф.Зацкель організував насильницьке переміщення населення, головним чином молоді, з окупованих країн в Німеччину. Особливо багато людей надходило в німецьку промисловість і в сільське господарство з території Східної Європи, головним чином – з України (2,4 млн.). За один рік кількість закордонних робітників та військовополонених в економіці Третього рейху зросла з 3 до 7 млн. осіб. Це дало можливість здійснити додатково мобілізацію не менше 2 млн. німецьких робітників у вермахт⁷⁵.

На німецьку економіку працювали виробничі потужності майже всіх країн континентальної Європи. Не були виключенням й нейтральні країни – Іспанія, Швеція, Туреччина та ін.

За першу половину 1942 р. нацистам вдалося наполовину збільшити обсяг виробництва воєнної продукції. У 1942 р. німецька промисловість випустила 15,4 тис. літаків всіх типів (проти 12,4 тис. у 1941 р.), 9,3 тис. танків і бронемашин (проти 5,2 тис.), 12,0 тис. гармат (проти 7,0 тис.)⁷⁶.

Сили, зосереджені на Східному фронті у 1942 р., в цілому перевищували наступальний потенціал Німеччини та її союзників у 1941 р.:⁷⁷

	<u>1.VI.1941 р.</u>	<u>1.V.1942 р.</u>
дивізії і бригади	202	217
гармати і міномети (тис.)	47,2	56,9
танки і штурмові гармати (тис.)	4,4	3,2
бойові літаки (тис.)	4,3	3,4
надводні кораблі	246	300

А.Гітлер сподівався, що з такими силами він встигне знищити СРСР до того, як англо-американські війська зможуть організувати висадку на європейському континенті. Оцінюючи тодішнє становище на фронтах, Г.Гудеріан писав у своїх спогадах: “1942 рік був останнім роком, в якому, не побоюючись негайного втручання західних держав, основні сили німецької армії могли бути використані у наступі на Східному фронті. Залишалося вирішити, що слід зробити на фронті довжиною 3 тис.км, щоб забезпечити успіх наступу, який проводився порівняно невеликими силами. Було ясно, що на більшій частині фронту війська повинні були перейти до оборони”⁷⁸.

Якщо у 1941 р. основний удар завдавався на центральному стратегічному напрямі, то у 1942 р. – на південному. 5 квітня 1942 р. Гітлер підписав директиву № 41, в якій накреслювався план літнього наступу. Головні зусилля вимагалося зосередити на прориві в район Кавказу. Захоплення Донбасу, Кубані і нафтових родовищ Північного Кавказу підривало, з одного боку, економіку СРСР, а з другого – істотно зміцнювало економічний потенціал Німеччини. “Якщо я не дістану нафту Майкопу і Грозного, - зауважив Гітлер під час візиту в штаб групи армій “Південь” у Полтаві, - то я буду змушений закінчити цю війну”⁷⁹.

На відміну від плану “Барбаросса”, головна мета наступу у 1942 р. вже не ґрунтувалася на стратегії “бліцкрига”. Директива № 41 не обмежувала завершення кампанії на Сході якими-небудь хронологічними рамками. Однак у своїх публічних виступах Гітлер запевняв, що Червона армія буде повністю знищена протягом літніх місяців 1942 р.⁸⁰.

Плануючи літню кампанію 1942 р., радянське командування усвідомлювало, що боєздатність Червоної армії підірвана катастрофічними поразками 1941 р. Втрати армії з 22 червня 1941 р. до 1 травня 1942 р. складали 6839 тис. військовослужбовців, з них 4091 тис. – безповоротні втрати (забитими, полоненими, пропалими без вісті)⁸¹. Незважаючи на істотну перевагу в людських ресурсах перед Німеччиною, надолужити ці втрати за короткий час було неможливо. Тим більше, що істотна частина європейської частини СРСР була окупована ворогом. За відсутності достатньої кількості підготовлених резервів

планувати великі наступальні операції було недоцільно. Тому в середині березня 1942 р. Генеральний штаб розробив план дій на весну і літо 1942 р., який О.Василевський характеризував так: “Головна ідея плану: активна стратегічна оборона, нагромадження резервів, а потім перехід у вирішальний наступ”⁸².

Наприкінці березня Ставка Верховного головнокомандування прийняла рішення про стратегічний план на літо 1942 р., обґрунтоване О.Василевським (з весни 1942 р. він виконував обов’язки начальника Генштабу). Разом з тим у рішенні передбачалося одночасне здійснення окремих наступальних операцій: під Ленінградом, на смоленському і курському напрямках, в районі Харкова і в Криму.

За станом на травень 1942 р. в діючій армії налічувалось 5500 тис. військово-вслужбовців (їй протистояли війська Німеччини та її союзників загальною чисельністю 6,2 млн.), 43640 гармат і мінометів, 1220 установок реактивної артилерії (“катюші”), 4065 танків (з них майже 2 тис. легких), 3160 бойових літаків⁸³.

Отже, Червона армія не мала переваги перед вермахтом. Тим не менш, у першотравневому наказі народного комісара оборони СРСР Сталін ставив перед армією завдання – “добитися того, щоб 1942 рік став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників”⁸⁴. “Наскільки ж треба було втратити відчуття реальності, - запитував М.Коваль, - щоб видавати такі накази армії, яка ще не отямилася від катастрофи 1941 р.?”⁸⁵.

Протягом січня-березня 1942 р. радянські війська вели виснажливі, але безуспішні бої за Донбас. Воєнні дії на ділянках на південь і на північ від Харкова розвивалися невдало, хоча масштаби військових операцій були порівняно невеликими. В цій ситуації головнокомандуючий Південно-Західного напрямку С.Тимошенко, член військової ради М.Хрущов і начальник штабу І.Баграмян звернулися в Ставку Верховного головнокомандування за дозволом провести операцію з розгрому харківського угруповання противника.

У першій декаді травня розгорнулися наступальні операції під Харковом і Любанью, оборонні операції в Криму і в районі Ржев-Вязьма, а також наступальна операція під Демянськом. Не забезпечені достатніми резервами, вони розвивалися не на користь Червоної армії. “Критично оцінюючи тепер прийнятий тоді план дій на літо 1942 р., - згадував О.Василевський, - змушений сказати, що найбільш вразливим виявилось у ньому рішення одночасно оборонятися і наступати”⁸⁶.

Харківська наступальна операція почалася 12 травня в умовах переваги противника в живій силі і техніці. Головний удар завдавала 6-а армія з Барвенківського виступу в північному напрямі на Харків. Назустріч 6-ій армії завдавали удар по ворогу з’єднання 28-ої армії і окремі частини двох сусідніх армій – 21-ої і 38-ої. За три дні боїв радянські війська просунулися від Вовчанська на відстань до 25 км, а з Барвенківського виступу – на відстань від 20 до 50 км. Проте кінці підтягнули резерви і організували оборону. Ударне угруповання вермахту у складі танкової і польової армій 17 травня перейшло у наступ проти 9-ої армії Південного фронту з району Слов’янська і Краматорська. Назустріч їй завдала удар 6-а німецька армія з району Балаклеї. Так виникла загроза оточення всього ударного угруповання військ Південно-Західного фронту.

У цій ситуації треба було припинити наступ на харківському напрямі і повернути головні сили на відбиття наступу німців з Барвенківського виступу. Однак радянське командування цього не зробило. 23 травня частини 1-ої танкової

армії, що наступали з району Краматорська, з'єдналися в районі Балаклєї з частинами 6-ої німецької армії. У “мішку” опинилися дві радянські армії – 6-а і 57-а, а також ударна група генерала Л.Бобкіна. Спроби прорвати кільце зазнали невдачі. На лівий берег Сіверського Дінця вдалося перейти тільки окремим невеликим групам. Війська Південно-Західного і Південного фронтів втратили 171 тис. бійців забитими. У полон потрапило 240 тис. червоноармійців і командирів, було втрачено 1200 танків. Німці втратили 20 тис. осіб⁸⁷.

Катастрофа під Харковом поглибилася трагічними подіями в Криму. 8 травня 1942 р. німці перейшли у наступ з метою захопити Керченський півострів і Севастополь. З перших же днів наступу командування Кримського фронту втратило управління військами. 19 травня ворог зайняв Керч. Під ударами його авіації не вдалося провести організовану евакуацію військ на Таманський півострів. З 250 тис. військ Кримського фронту загинуло 162 тис. Решта, за невеликим винятком, потрапила в полон. Понад 10 тис. бійців устигли сховатися в Аджимушкайських каменоломнях, де тримали оборону кілька місяців, марно очікуючи повернення своєї армії⁸⁸.

Після ліквідації Кримського фронту становище захисників Севастополя стало безнадійним. Від 29 травня ворожа артилерія і авіація завдавали безперервних ударів по місту і позиціях гарнізону. Та лише на початку липня севастопольці припинили опір, який тривав 250 днів. Загальні втрати в людях за час оборони становили 157 тис., в полон потрапило 95 тис. воїнів⁸⁹.

Поразка радянських військ під Харковом і в Криму створила сприятливі можливості для давно задуманого в Берліні масштабного наступу на Сході. Наступ групи армій “Південь” розпочався 28 червня. В ході його група армій була поділена на дві – “А” і “Б”. Перша з них повинна була захопити Кавказ, а друга – вийти на Волгу в районі Сталінграда. В обох групах налічувалося до 900 тис. солдатів і офіцерів, 1260 танків, понад 17 тис. гармат і мінометів, 1640 літаків⁹⁰.

Щоб ліквідувати загрозу оточення південно-Західного і Південного фронтів, Ставка Верховного головнокомандування прийняла рішення відвести війська на схід. Вони мали зміцнити оборону на підступах до Сталінграда і Кавказу. 22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній населений пункт на території України – м.Свердловськ Ворошиловградської області. Оборонні бої на території України закінчилися.

Евакуація населення і матеріальних цінностей За чверть століття до 1941-1942 рр. російський уряд здійснив великомасштабну евакуацію людей і матеріальних цінностей з території Польщі. Отже, досвід такої евакуації ще не забувся. Однак істотно більший вплив на розробку урядової евакуаційної політики відігравала радянська доктрина війни “малою кров’ю” на чужій території”. Вважалося, що могутня Червона армія, як тільки дочекається неминучої інтервенції буржуазних держав, негайно перейде у наступ і рушить у визвольний похід, на допомогу уярмленому пролетаріату сусідніх країн. В евакуаційних планах Київ і Лівобережна Україна розглядалися як глибокий радянський тил⁹¹.

Після нападу Гітлера державний евакуаційний орган був створений практично негайно, на відміну від ДКО – 24 червня. На чолі Ради з евакуації став керівник радянських профспілок М.Швернік. Для керівництва евакуацією з України була утворена комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д.Жилою. 27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову

“Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна”.

“Людські контингенти” не завжди бажали кидати своє житло і їхати невідомо куди. Тому спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільне залишення підприємства встановлювався строк ув’язнення в концтаборі: від 3 до 5 років⁹².

Евакуація підприємств відбувалася разом з людьми, які на них працювали. Евакуювали не всіх бажаних, а тільки тих, хто був особливо потрібний для налагодження виробничого процесу на новому місці. Цей критерій став головним для евакуаційних органів, які мали обмежені строки роботи, починаючи від прийняття рішення про вивіз людей та устаткування в даній місцевості, а також обмежені транспортні можливості. Підприємства з людьми вивозилися в поволзькі міста, на Урал і за Урал, в Середню Азію. Евакуація нерідко відбувалася в останню мить, під бомбами ворожої авіації. Незважаючи на це, залізничний транспорт працював з чіткістю годинникового механізму.

Найбільше людей було евакуювано з великих міст, де концентрувалися підприємства оборонного значення: понад 2 млн. осіб – з Москви і Ленінграда, 335 тис. – з Києва, майже півмільйона – з Донбасу. Всього з України було евакуювано до 3,5 млн. осіб – надзвичайно висока цифра, якщо взяти до уваги ситуацію тих місяців⁹³.

Демонтаж і відвантажування устаткування відбувалися цілодобово. З Києва було вивезене устаткування 197 підприємств, у тому числі 64 – союзного значення. З Одеси і області вивезли 190 тис. т устаткування, металів, матеріалів, продовольства – переважно морським транспортом. З Дніпропетровської області було евакуювано 99 тис. т різних вантажів. Всього з України вдалося вивезти устаткування 550 великих підприємств, у тому числі 190 підприємств союзного значення. На унікальних заводах демонтувалося все, що тільки можна було демонтувати, якщо строки евакуації це дозволяли. Маючи в своєму розпорядженні більше місяця, працівники “Запоріжсталі” вивезли 9358 вагонів вантажів, а “Дніпроспецсталі” – 1128 вагонів. Та швидкий наступ противника різко обмежив строки евакуації на Правобережній Україні і в Приазов’ї⁹⁴.

Те, що не можна було евакуювати, підлягало знищенню. Зокрема було виведено з ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, затоплено всі кам’яновугільні шахти. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. вимагала при відступі застосовувати тактику “випаленої землі”.

Як правило, евакуюване устаткування розміщувалося на різних заводах придатного профілю. Наприклад, устаткування “Запоріжсталі” було розміщене на 26 заводах. Бували, однак, випадки, коли вивезені підприємства та їх колективи не розукомплектовувалися, а починали працювати на наданих їм виробничих площах. Інколи верстати монтувалися посеред чистого поля, люди починали працювати під відкритим небом, і лише потім зводилися стіни цехів та монтувалася покрівля.

Розміщення і пуск евакуюваних підприємств були закінчені в основному до середини 1942 р. В загальній кількості підприємств, евакуюваних з прифронтової смуги, частка України становила майже третину. Було евакуювано близько третини наявних в Україні спеціалістів. – кваліфікованих робітників, інженерів і техніків. Це відіграло істотну роль у налагодженні виробництва на новому місці, в нарощуванні виробничих потужностей.

Евакуювалися вищі навчальні заклади (разом з студентами, які не підлягали мобілізації), науково-дослідні інститути, театри і музеї, інші заклади культури. Академія наук УРСР була перебазована в Уфу. Там же знаходилися спілки письменників, художників і композиторів України.

Спеціалісти Інституту електрозварювання АН УРСР працювали в Танкограді – на величезному Нижньотагільському танковому заводі, який поповнився устаткуванням з профільних підприємств Ленінграда, Харкова і Ворошиловграда. Під їх керівництвом за короткий час були створені автомати швидкісного зварювання, які забезпечили швидке зростання продуктивності праці, передусім – у танкобудівній промисловості.

Радянський уряд заборонив самовільні переходи на інше місце роботи. В той же час адміністрація підприємств широко користувалася наданим їй правом переводити працівників незалежно від їх бажання на інші робочі місця, якщо у цьому була виробнича необхідність. Відпустки і навіть вихідні дні були скасовані, робочий день подовжений, нерідко – до 12-14 годин.

Проте ніхто не протестував. Люди працювали на перемогу, виявляючи гідні подиву зразки трудового героїзму. Токар Харківського турбінного заводу К.Кисляков згадував про свою роботу у Свердловську (тепер – Катеринбург) воєнних часів: “Працювали, не рахуючись з часом, забуваючи про відпочинок, не відчуваючи втоми. Важко було. Допоміжних механізмів – майже ніяких, та й до того ж вдарили морози в 35-40°, так що в шлангах вода замерзала. Іноді не витримував і ламався метал, але люди вистояли і виконали поставлене завдання”⁹⁵.

Червона армія повинна була мати досконалу зброю у потрібній кількості, щоб перемогти ворога. Тому мільйони евакуйованих з України людей бажали своєю працею на армію наблизити день і час звільнення від окупантів своєї Батьківщини.

Доля військовополонених Тема військовополонених в радянській історіографії була закритою. Вважалося, що той, хто здався в полон, а не загинув зі зброєю в руках, є зрадником. Ті, хто вижив у німецьких таборах для військовополонених, проходили через радянські фільтраційні табори і нерідко потрапляли в ГУЛАГ.

Коли з статистики військовополонених зняли гриф секретності, вона не стала більш зрозумілою. Кількість полонених часто приховувалася уже в первинних рапортах командирів підрозділів, адже кожний випадок взяття в полон треба було пояснювати. Рапорти про тих, хто загинув у бою, приймалися без пояснень. Щоб здобути перемогу, за ціною не стояли і з жертвами не рахувалися.

В офіційному виданні “Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах” (М., 1993) всі втрати підраховані і названі з точністю до однієї особи. Зокрема, у ньому вказано, що під час війни з Німеччиною пропали без вісті або потрапили в полон 3,4 млн. бійців і командирів Червоної армії. У цій же книзі вказано, що з полону повернулися 1,6 млн. і не повернулися 1,8 млн. червоноармійців. Однак ці цифри далекі від реальності.

Кількість втрат серед військовополонених в Україні була визначена ще в 60-х рр. – 1366588 осіб⁹⁶. Ця цифра склалася на основі узагальнення даних про загибель людей в численних таборах для військовополонених. По кожній області і кожному табору провадилися свої підрахунки, часто на основі німецької

документації або дослідження поховань на місцевості. Підраховано, зокрема, що в Дарницькому таборі загинуло не менше 200000 полонених, в “гросс-лазареті № 301” на південний схід від Славути Кам’янець-Подільської області – понад 160 тис., на території військового містечка Ракове, за 5 км від Проскурова – 65 тис., у Старокостянтинівському районі тієї ж області – понад 20 тис. осіб. Наприкінці 1942 р. на території військового містечка біля м.Ярмолинці (теж Славуцький район) було розстріляно понад 14 тис. військовополонених-євреїв. У Шепетівському районі з червня по грудень 1941 р. на території авіа-зенітного містечка було розстріляно до 9 тис., а на території військового містечка біля Славуцького шосе – майже 12 тис. полонених. За узагальненими даними, у Львівській області загинуло 200 тис. полонених, на Житомирщині – 80 тис., Сумщині – 70 тис., у Запорізькій області – 67 тис., Чернігівській – 53 тис., Херсонській – 50 тис., Харківській області. – 23 тис. полонених. У таборах смерті Доманівського району на Одещині (Богданівка, Доманівка) було знищено 115 тис., а в таборі, який окупанти влаштували в районі Одеського аеродрому – 22 тис. осіб⁹⁷. Цей перелік можна продовжувати довго, поки ми не дійдемо до кінцевої цифри – 1366588 осіб. Проте нема певності, що кількість тих, хто загинув вичерпується нею.

Книга “Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах” була видана під редакцією генерал-полковника Г.Ф.Кривошеєва. Той же Кривошеєв “визрів” для інших даних: під його редакцією у 2001 р. був виданий ще один статистичний довідник – “Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил”. У ньому вказано, що в полоні опинилося під час війни з Німеччиною та її союзниками близько 4,5 млн. військовослужбовців, з них повернулися на Батьківщину 1,8 млн., а майже всі інші були знищені в гітлерівських концтаборах⁹⁸.

Обидва статистичних дослідження, які були випущені під грифом міністерства оборони Російської Федерації, не узгоджуються з німецькою статистикою. Остання дає зовсім інші дані про долю військовополонених і динаміку взяття в полон військовослужбовців Червоної армії. Звичайно, німецьких статистиків можна звинувачувати у фальсифікації цифр, які висвітлюють обидві теми. Проте виникає питання: хто був зацікавлений у фальсифікації?

За даними управління у справах військовополонених Верховного командування вермахту (ОКВ), на Східному фронті було взято в полон до 31 грудня 1944 р. 5231057 осіб, загинуло 3226237, лишилося живими 1054820, було звільнено 816230 осіб⁹⁹.

Невідповідність радянської і німецької статистики вражаюча. Але вірити доводиться, мабуть, німецькій статистиці. Хіба в радянські часи можна було писати, що німці звільнили сотні тисяч військовополонених? Адже тоді довелось б сказати, чому вони були звільнені.

За даними В.Косика, запозиченими з німецьких архівних і друкованих джерел, від 800 тис. до 1 млн. радянських військовополонених вступили до Російської визвольної армії (РОА) генерала А.Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та інших збройних формувань на службі Третього рейху¹⁰⁰. Навіть у пострадянській Росії згадувати про такі приголомшливі цифри вважається непатріотичним.

Вражає й кількість тих, хто загинув у німецьких таборах для військовополонених. У наведеному вище документі ОКВ стверджувалося, що загинуло

3,2 млн. червоноармійців, тобто 62 відсотки. За іншими даними, в полон потрапило не 5,2, а 5,7 млн., з них загинуло близько 3,8 млн. осіб¹⁰¹, тобто дві третини.

Співставимо тепер долі радянських і німецьких військовополонених. В таборах ГУЛАГу знаходилося 3486 тис. військовополонених. Після війни було звільнено і репатрійовано 2968 тис. (85,1 відсотка), померло у полоні – 519 тис. (14,9 відсотка)¹⁰². Звідки така разюча різниця?

Полон – не курорт, і все-таки більш ніж півмільйонна цифра померлих у радянських концтаборах жахає. Така кількість втрат беззаперечно свідчить, що людське життя у сталінських таборах було маловартісним. Та це не були, на відміну від німецьких, табори знищення. В німецьких концтаборах на вході вивішували цинічний вислів “Праця звільнює”, але для праці використовувалися не ув’язнені полонені, а вивезені зі Сходу “остарбайтери”. У таборах створювалися умови не для праці, а для загибелі. При цьому існували ще й специфічні концтабори, де винищення людей ставилося на потік.

Дані про радянських військовополонених в різних німецьких джерелах не співпадають, але різниця не є великою. Представляють інтерес дані німецької статистики про кількість червоноармійців, захоплених у полон (зростаючим підсумком, в млн. осіб.)¹⁰³:

січень 1942 р.	- 2,4
квітень 1942 р.	- 3,6
листопад 1942 р.	- 5,2
квітень 1943 р.	- 5,3
жовтень 1943 р.	- 5,5
січень 1944 р.	- 5,6
листопад 1944 р.	- 5,7

З цих даних видно, що за перші півтора року війни в полон потрапило до 5 млн. червоноармійців, а за наступні два роки – менше, ніж півмільйона. Що може означати співставлення цих двох цифр?

Здавалося б, причина лежить на поверхні: у 1941-1942 рр. Радянські дивізії, армії і навіть фронти потрапляли в “котли”. Червоноармійці потрапляли в полон десятками і сотнями тисяч. Та виникає інше питання: чому Червона армія 1,5 року не могла боротися з противником так, як вона боролася в наступні 2,5 роки війни? Фактор раптовості нападу, на який постійно посилялися в радянські часи, не міг тривати півтора року. Недосвідченістю командирів, висунутих замість репресованих у довоєнні роки, теж не можна пояснити поразки початкового періоду: на війні вчать швидко. Повинна існувати головна причина поразок. Слід вважати, що вона полягає в репресіях 30-х рр., які залишили в душах червоноармійців глибокий слід. Вони погано воювали не тому, що не вміли воювати добре. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії. Причому особливо погано воювали не на північному або центральному стратегічних напрямках, а якраз на південному. Саме Україна перебувала в центрі сталінських репресій.

24 травня 1945 р. на прийомі в Кремлі, влаштованому для командуючих військами, Сталін дозволив собі пригадати початковий період війни, коли проголошував тост на честь російського народу. “У нашого уряду було немало помилок, - сказав він, - були у нас моменти розпачливого становища в 1941-1942 роках, коли наша армія відступала... Інший народ міг би сказати урядові: ви не виправдали наших очікувань, ідіть собі геть, ми поставимо інший уряд, який укладе мир з Німеччиною і забезпечить нам спокій”¹⁰⁴.

Справді, російський народ виявив стійкість, мужність і терпіння. Він, і тільки він переломив хід війни. Але йому не довелося так постраждати у передвоєнні роки від репресій, як українцям. Щоб стати відмінними воїнами у Червоній армії, українці повинні були пересвідчитися в тому, що німецький нацизм незрівнянно небезпечніший для них, ніж російський комунізм.

Тема дезертирства і добровільної здачі в полон завжди була закритою, навіть в пострадянській Україні. Проте вона існує і вимагає дослідження. Важко сумніватися в тому, що український голодомор і масові репресії 1933-1938 рр. (461105 заарештованих органами державної безпеки!)¹⁰⁵ вплинули на умонастрій тих, був мобілізований у Червону армію в 1941-1942 рр. Між передвоєнними репресіями і поразками Червоної армії в 1941-1942 рр. існує безпосередній зв'язок.

Цю тему започаткувала відома своїм нахилом в історичну проблематику газета "День". Можливо, публікація Ю.Білодіда залишилася б малопомічною, але вона була відтворена в книзі "Дві Русі" - збірнику газетних статей, виданому редакцією "Дня". Ю.Білодід згадував про свої зустрічі з червоноармійцями у рідному селі на Харківщині восени 1941 р., коли він був підлітком: "До хати зайшов капітан Червоної армії і дізнавшись, що в ній мешкає вчительська сім'я, вибачився і попросив поїсти. Розмова, що зав'язалась між капітаном і батьками, точилась навколо незрозумілого для домочадців відступу. Тут я й почув вперше: "Красноармейцы воевать не хотят. В разведку пошлют никого нельзя, даже с командиром. Как уйдут в сторону противника, так и не возвращаются, в плен сдаются"¹⁰⁶.

І далі, коли його село вже було окуповане: "В школі розмістився німецький штаб. Щоранку до нього з передової приходило кілька червоноармійців, що здавалися в полон. Вони сиділи на шкільних садових лавках без охорони, німці їм навіть давали їжу, а після обіду вантажівка, що йшов у німецький тил, забирав полонених. Одного разу вранці перед штабом з'явився цілий підрозділ червоноармійців зі зброєю: знамениті мосінські трюхлінійки з примкнутими тригранними штиками, кулемет "максим" і кілька "дегтярів". По обіді під командою своїх червоних командирів і у супроводі лише двох німецьких автоматників чимала колона строем пішла до німецького тилу. Хлопчаки проводжали цю процесію до околиці села. До комендатури у райцентрі Змієва рушив цілий піхотний батальйон зі зброєю і командирами. Що сталося з цими нещасними потім?"¹⁰⁷.

У присвяченому Другій світовій війні томі з шеститомника "Політична історія України XX століття", надрукованому після появи книги "Дві Русі", ця тема порушується вже не на рівні спогадів підлітка, а на архівах органів державної безпеки. Автори не наводять узагальнюючих даних, але окремі приклади свідчать про поширеність дезертирства і свідомої здачі в полон¹⁰⁸. Причини неадекватної оцінки становища СРСР і власних перспектив на окупованій ворогом території вони вбачають не тільки в антирадянській налаштованості людей, що постраждали від репресій у довоєнний період, але й в кульбітах передвоєнної пропаганди. Червоноармійці, особливо сільського походження, зовсім не орієнтувалися в антислов'янській, расистській ідеології нацистів. Вони більше вірили спогадам літніх людей про "культурних німців", які побували в Україні у 1918 р. Не довіряли червоноармійці й газетним повідомленням про реальні факти жорстокого поводження окупантів з військовополоненими та

цивільним населенням.

Ю.Білодід зробив цілком правильні висновки з своїх підліткових спогадів і власного вивчення проблематики Великої вітчизняної війни: “Практично з літа 1942 року настрої населення змінився на користь “наших”, тобто радянської системи з усіма її недоліками. Очевидно, настрої змінилися у той же час і в армії. З другої половини 1942 року стало можливим у повному обсязі застосувати на фронті загороджувальні загони. Армії не дозволялося відступати, а йти у полон добровільно вже ніхто не бажав, бо і армія, і народ відчули смертельну небезпеку нацизму, котра була ще страшнішою за класову непримиренність (читай – терор проти інакомислячих) більшовицького режиму”¹⁰⁹.

Характер сталінських репресій воєнного часу Масовий терор становив нормальний метод державного управління впродовж цілих десятиліть – аж до смерті Й.Сталіна в березні 1953 р. Проте протягом десятиліть його форми змінювалися залежно від конкретних завдань, які стояли перед Кремлем. В умовах війни, що розгорнулася, вістря державного терору було спрямоване проти військовослужбовців Червоної армії, які воювали з недостатньою ефективністю. Пошуки “ворогів народу” безпосередньо в суспільстві втратили попередню інтенсивність. Сталінський режим прагнув консолідувати зусилля народу, спрямовані на відсіч ворогу. Тому він лібералізував свою політику у багатьох сферах суспільного життя, включаючи релігійну і національну.

Проте самий початок війни ознаменувався страхітливим злочином типу “катинської справи”: ліквідацією десятків тисяч людей в місцях ув’язнення, наближених до лінії фронту. Ці люди були заарештовані органами державної безпеки у профілактичних цілях. За своїм соціальним походженням і становищем, національністю, професією або політичною діяльністю до 1939-1940 рр. вони являли собою, як вважалося, приховану небезпеку для радянської влади. Радянізація нових територій від Прибалтики до південних повітів Бессарабії вимагала, на думку сталінського керівництва, вилучення таких людей з суспільства. Перед депортацією або висилкою в ГУЛАГ вони утримувалися певний час в місцевих тюрмах, де їх і застала війна.

У книзі, виданій в 1995 р., М.Коваль писав: “Коли радянські війська відступали, то під впливом паніки або за відсутності засобів транспортування замість евакуації, як належало, ув’язнених на строк більше трьох років, тобто “політичних”, розстрілювали. У Луцькій в’язниці було “знешоджено” у такий спосіб 3 тис., у Кіровоградській – 12 тис. засуджених. А у Львові, Києві, Харкові тюрми були спалені разом з в’язнями”¹¹⁰.

У книзі, виданій у 1999 р., М.Коваль зняв свої звинувачення “органам” у панікуванні. “Органи державної безпеки, - писав він, - були, мабуть, єдиними з усіх радянських відомств і служб, які виявилися “на висоті” в безладді перших воєнних днів і тижнів. Вони підтвердили свою постійну відмобілізованість, незмінну націленість на пошук замаскованих ворогів, готовність до ефективних дій”¹¹¹.

Зміна точки зору вченого відбулася тому, що стала відомою директива органам НКДБ наркома державної безпеки СРСР В.Меркулова від 23 червня 1941 р. В ній вказувалося, що залишати в’язнів ворогу жодною мірою не можна, їх треба або розстріляти, або звільнити. Дилема розв’язувалася залежно від строку ув’язнення, який передбачався за статтею звинувачення.

Для “політичних” законодавством передбачалися великі строки, для карних злочинців, особливо з пролетарського середовища – малі. Вакханалії вбивств і кампанії звільнень надавалися видимість законності. Спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р. позбавлялися покарання і звільнялися в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, особи, засуджені на строки до трьох років за так звані “побутові” злочини.

На відміну від “катинської справи”, масові вбивства “політичних” у прифронтовій смузі дістали широкий розголос. Займаючи міста, які здавалися Червоною армією, німці запрошували місцевих жителів упізнавати своїх рідних і близьких серед тисяч трупів, які залишали за собою чекісти після втечі. Жахливі сцени цих пошуків детально висвітлювалися в окупаційних газетах. Про злочини радянської влади розповідали німецькі листівки, які скидалися в радянський тил сотнями тисяч. Це не додавало бажання червоноармійцям відстоювати зі зброєю в руках таку владу.

Про ефективність антирадянської пропаганди німців реакція радянських органів. Сталін вимагав від партійних і радянських органів прифронтових областей провадити нещадну боротьбу проти “розповсюджувачів чуток”, ставлячи їх в один ряд з шпигунами і диверсантами. Було видано навіть спеціальний указ президії Верховної Ради СРСР, за яким винні в “розповсюдженні чуток” засуджувалися на строк від двох до п’яти років тюрми.

Німецькі спецслужби справді розгорнули в радянському тилу (на відстані в 100-300 км. від лінії фронту) велетенську за масштабами діяльність – як інформаційну, так і диверсійну. Командування вермахту знало про шляхи пересування радянських військ, місця концентрації резервів, стан шляхів і все інше, що вимагалось для планування військових операцій будь-якого рівня.

Проте від шпигуноманії найчастіше страждали зовсім невинні люди. Справа нерідко доходила до абсурду. У серпні 1941 р. трибуналом 37-ої армії до тривалого ув’язнення була засуджена жителька Києва К.Курбанова за те, що підбрала на вулиці ворожу листівку із зображенням п’ятикутної зірки. Судді не взяли до уваги, що вона була інвалідом, матір’ю двох дітей і на додаток - неписьменною¹¹².

В жахливій ситуації перших місяців війни з’явився надзвичайно жорсткий наказ № 270, підписаний 16 серпня не тільки Сталіним, але й членами Ставки Верховного головнокомандування Молотовим, Будьонним, Ворошиловим, Тимошенком, Шапошниковим і Жуковим. Цей знаменитий наказ не публікувався до 1988 р., але був відомий кожному військовослужбовцю. Катастрофічні поразки Червоної армії пояснювалися у ньому тільки одним: боягузством бійців і командирів, зловмисним дезертирством. Наказ став своєрідним камертоном для ескалації дисциплінарних санкцій, спрямованих на покарання тих, хто погано воював.

Серед заходів, спрямованих на підвищення військової дисципліни в умовах воєнного часу, особливе значення набув наказ Сталіна за №001919 від 12 вересня 1941 р. про створення у прифронтовому тилу загороджувальних загонів. При кожній стрілецькій дивізії вимагалось створювати загороджувальний батальйон, призначений для “встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ”¹¹³.

Ідея загороджувальних загонів не була новою. Більшовики застосовували такий метод впливу на війська у надзвичайних ситуаціях в роки громадянської

війни. Виступаючи з політичними звітом ЦК РКП(б) XI з'їздові партії 27 березня 1922 р., В.Ленін зробив навіть теоретичне обґрунтування доцільності цієї ідеї:

“Когда вся армия отступает, ей не ясно, она не видит, где остановиться, а видит лишь отступление, - тут иногда достаточно и немногих панических голосов, чтобы все побежали. Тут опасность громадная. Когда происходит такое отступление с настоящей армией, ставят пулеметы, и тогда, когда правильное отступление переходит в беспорядочное, командуют: “Стреляй!” И правильно”¹¹⁴.

З осені 1941 р. червоноармійці на передовій опинялися під кулеметами і спереду, і ззаду. Чи додавало це їм мужності? Перебіг воєнних дій не засвідчує цього. Мабуть, не є безпідставними наведені вище міркування Юрія Білодіда: поки бійці і командири боялися чекістів більше, ніж наступаючого ворога, вони бігли не назад, під кулемети загородзагонів, а вперед – здаватися.

Через десять днів після початку Сталінградської битви, коли доля Радянського Союзу зависла на волосині, Сталін підписав не менш знаменитий наказ народного комісара оборони за № 227 від 28 липня 1942 р. (відомий під назвою “Ані кроку назад!”). Його основні положення повторювали і розвивали положення наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. Пріоритет у налагодженні військової дисципліни й тут надавався суто репресивним заходам. Проголошувалося, зокрема, право командирів розстрілювати підлеглих у несудовому порядку на місці, застосовувати для покарання штрафні батальйони і роти, притягати до карної відповідальності з наступним засланням близьких родичів винуватців¹¹⁵. Дійовість цього наказу була незрівнянно вищою, ніж попереднього. Влітку 1942 р. ніхто вже не мав ілюзій щодо того, чим є гітлерівський “новий порядок”. Армія прийняла норми наказу № 227 з розумінням, незважаючи на їхню жорстокість.

Історіографічний огляд Доки серед нас є ветерани Другої світової війни, пам'ять про неї у сучасного покоління залишається живою. Це означає, що кожна цікаву книгу про Велику вітчизняну війну в українському суспільстві сприймають з ентузіазмом. Так само реагують широкі маси читачів в інших країнах на якісні книги про Другу світову війну.

У центрі уваги фахівців і звичайних читачів залишаються книги, які стали класичними. В західній історіографії – це праця американського журналіста Вільяма Ширера “Злет і падіння Третього рейху” (перше видання 1959 р.), в радянській – об'єктивна, наскільки це було можливо, книга Олександра Самсонова “Крах фашистської агресії. 1939-1945” (видана у 1975 р.).

Для розуміння закономірностей початкового етапу радянсько-німецької війни велике значення мають спогади радянських і німецьких воєначальників. Мемуарна література – не дуже переконливе джерело, але якраз через співставлення позицій і поглядів противників можна винести судження про дійсний стан справ.

Найбільш фундаментальним виданням про світові війни в сучасній російській історіографії є чотиритомник “Світові війни XX століття”, підготовлений в Інституті загальної історії РАН під загальною редакцією О.Ржешевського (М., 2002). Кожній світовій війні присвячено по два томи: один з них є історичним нарисом, а інший – збірником документів та матеріалів. Така конструкція цієї узагальнюючої праці є оптимальною. Читач за допомогою кваліфікованих фахівців може розібратися з документальною основою теми і

винести власне судження.

В українській історіографії ніколи не було, як нема й тепер, монографічних праць про перший, найбільш важкий етап Великої вітчизняної війни. Постановка цієї теми пов'язана з відповіддю на багато незручних питань. Якщо навіть дослідники знали відповіді, викласти їх на папері у минулому було неможливо, а тепер – морально обтяжливо. Реальна картина надто відрізняється від стереотипів, сформованих у ювілейних виданнях.

Досі зберігає своє значення відповідний тон десяти томної “Истории Украинской ССР”, виданий Інститутом історії АН УРСР у 1984 р. Тільки в ньому зосереджено великий узагальнюючий матеріал по багатьох проблемах Великої вітчизняної війни. Інших праць наукового характеру просто не існує, хоч з видання восьмого тому “Истории Украинской ССР” пройшло вже два десятиліття.

У шеститомній “Політичній історії України ХХ століття” (К., 2003) періоду Другої світової війни присвячено окремий том (автори – В.Кучер, В.Гриневич, В.Коваль). Теми, на яких зупиняються автори, висвітлені цілком кваліфіковано, зі знанням архівних матеріалів та наукової літератури, в тому числі західної. Однак в томі порушуються лише окремі теми політичної історії війни. Тому він не може розглядатися як синтетична праця.

У подоланні “ювілейних” поглядів і оцінок на радянсько-німецьку війну велике значення мали дві науково-популярні праці М.Коваля: “Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” (К., 1995), “Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)”. Ми широко використали ці праці в розповіді про початковий етап війни. Проте серйозне дослідження цієї непопулярної теми – ще попереду.

Серед небагатьох монографічних праць, які з'явилися за останнє десятиліття, заслуговує відзначення книга В.Короля “Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках” (К., 2002). В ній зосереджений великий фактичний матеріал, запозичений з малотиражних видань і архівів. Проте на суперечливу статистику військовополонених це монографічне дослідження ніяк не впливає. Автор, щоправда, зауважив, що, за його підрахунками, в полон за роки Великої вітчизняної війни потрапило 6,3 млн. радянських воїнів (стор.64). Здавалося б, у монографії, присвяченій долі військовополонених, повинна бути в першу чергу доведена їхня сумарна кількість. Проте В.Король тільки називає свою цифру, не розголошуючи методики підрахунку та його джерел.

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. - Т.1. - М., 1968. - С.158.

² Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. - Т.2. - С.183.

³ Див.: Мировые войны XX века. - Т.3. - С.113.

⁴ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. - Т.2. - С.181.

⁵ Там же. - С.183.

⁶ Там же. - С.197.

⁷ Там же. - С.210.

⁸ Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. - М., 1998. - Кн.1. - С.80.

-
-
- ⁹ Там же. - С.113.
¹⁰ Там же.
¹¹ Мировые войны XX века. Кн.3. Вторая мировая война. Исторический очерк. - М., 2002. - С.133.
¹² Мировые войны XX века. Кн.4. Вторая мировая война. Документы и материалы. - М., 2002. - С.528.
¹³ Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. - Кн.1. - С.90.
¹⁴ Мировые войны XX века. Кн.3. - С.132.
¹⁵ Там же.
¹⁶ Там же. - Кн.4. - С.133.
¹⁷ Там же. - С.201.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же. - Кн.3. - С.134.
²⁰ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - К., 1999. - С.44-54.
²¹ Там же. - С.54.
²² Там же. - С.53.
²³ Горьков Ю.А. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г. // Новая и новейшая история. - 1993, № 3. - С.40-45.
²⁴ Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. - М., 1989. - С.213.
²⁵ Мельтюхов М.И. Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии // Отечественная история (Москва), - 1994, № 3. - С.7.
²⁶ Мировые войны XX века. - Кн.4. - С.190-192.
²⁷ Василевский А.М. Накануне войны // Новая и новейшая история. - 1992, № 6. - С.4.
²⁸ Мировые войны XX века. - Кн.4. - С.191.
²⁹ Там же. - С.191-192.
³⁰ Горьков Ю.А. Вказана праця. - С.42-43, 44.
³¹ Мельтюхов М.И. Вказана праця. - С.10-11.
³² Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - М., 1975. - С.128-129.
³³ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. - М., 1969. - С.243.
³⁴ Там же. - С.248.
³⁵ История Украинской ССР. Том 8. - К., 1984. - С.18.
³⁶ Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.136.
³⁷ История Украинской ССР. Том 8. - С.19.
³⁸ Мировые войны XX века. - Кн.4. - С.210.
³⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Документы и материалы. - Том 1. - К., 1980. - С.67-68.
⁴⁰ Ленін В.І. Повне зібр.творів. - Т.36. - С.79.
⁴¹ Політична історія України XX століття. Том 4. - К., 2003. - С.163.
⁴² Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1948. - С.47.
⁴³ Політична історія України XX століття. - Том 4. - С.166.
⁴⁴ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - С.196.
⁴⁵ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. - С.136.
⁴⁶ Цит. за кн.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.67.
⁴⁷ Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995. - С.48.
⁴⁸ История Украинской ССР. Том 8. - К., 1984. - С.45.
⁴⁹ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. - Кн.1. - М., 1973. - С. 42.
⁵⁰ Цит. за кн.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.73.
⁵¹ Там же.
⁵² Там же. - С.74.
⁵³ Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.141.
⁵⁴ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. - Кн.1. - С.72.
⁵⁵ История Украинской ССР. - Тм 8. - С.52.
⁵⁶ Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.143.
⁵⁷ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.186.
⁵⁸ Цит. за кн.: Яковлев Н.Н. Франклин Рузвельт - человек и политик. - М., 1965. - С.371.
⁵⁹ Черчилль Уинстон. Вторая мировая война. Кн.вторая, тома 3-4. - М., 1991. - С.170-172.
⁶⁰ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - С.16.
⁶¹ Політична історія України XX століття. - Т.4. - С.443.
⁶² Там же. - С.445-446.

- 63 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Том VII. 1939-1943 гг. - М., 1973. - С.198.
- 64 Там же. - С.208.
- 65 Політична історія України ХХ століття. - Т.4. - С.450.
- 66 Там же. - С.451.
- 67 Там же.
- 68 История Украинской ССР. - Том 8. - С.158.
- 69 История внешней политики СССР. Ч.1., 1917-1945 гг. - М., 1966. - С.394.
- 70 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.152-153.
- 71 Колесник А.Д. Народное ополчение городов-героев. - М., 1974. - С.270.
- 72 История Украинской ССР. - Том 8. - С.61.
- 73 Там же. - С.62-63.
- 74 Там же. - С.64-65.
- 75 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.249.
- 76 Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т.2. - М., 1973. - С.644-645.
- 77 Мировые войны ХХ века. - Кн.3. - С.132, 145.
- 78 Гудериан Г. Опыт войны с Россией // Итоги второй мировой войны. - М., 1957. - С.126.
- 79 Мировые войны ХХ века. - Кн.3. - С.145.
- 80 Типпельскирх К. История второй мировой войны. - М., 1956. - С.229.
- 81 Великая Отечественная война. 1941-1945. Кн.1. - М., 1998. - С.319.
- 82 Василевский А.М. Дело всей жизни. - М., 1973. - С.184-185.
- 83 Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. - М., 1970. - С.155.
- 84 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - С.57-58.
- 85 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.88.
- 86 Василевский А.М. Дело всей жизни. - С.185.
- 87 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.88-89.
- 88 Там же. - С.89-90.
- 89 Там же. - С.91.
- 90 Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткая история. - М., 1984. - С.147.
- 91 Політична історія України ХХ століття. - Т.4. - С.143.
- 92 Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.160.
- 93 Політична історія України ХХ століття. - Т.4. - С.143-144.
- 94 История Украинской ССР. - Том 8. - С.79-80.
- 95 Далеко от линии фронта. Воспоминания, документы и материалы. - Харьков, 1977. - С.194.
- 96 Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.18.
- 97 Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. - К., 2002. Розділ 2. "Німецько-фашистський геноцид щодо радянських військовополонених".
- 98 Россия и СССР в войнах ХХ века: потери вооруженных сил. Статистическое исследование. - М., 2001. - С.229, 236.
- 99 Родина, 1991. - № 6-7. - С.100.
- 100 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Львів, 1993. - С.453.
- 101 Там же. - С.454.
- 102 Россия и СССР в войнах ХХ века: потери вооруженных сил. - С.512.
- 103 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.427.
- 104 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - С.196-197.
- 105 Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - С.119.
- 106 Дві Русі. Бібліотека газети "День". - К., 2003. - С.312.
- 107 Там же.
- 108 Політична історія України ХХ століття. - Том 4. - С.131-145.
- 109 Дві Русі. - С.313.
- 110 Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.50.
- 111 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.69.
- 112 Там же.
- 113 Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й.В.Сталіна. - Кн.2. - К., 1990. - С.210-211.
- 114 Одиннадцатый съезд РКП(б). Март-апрель 1922 года. Стенографический отчет. - М., 1961. - С.24.
- 115 Живая память. Великая Отечественная: правда о войне. - Т.1. - М., 1995. - С.305-306.